

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Θεολογική Σχολή Αθηνών

Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας & Θρησκευολογίας

Π.Μ.Σ «Θεολογία και Κοινωνία»

Κατεύθυνση: Ψυχολογίας τής Θρησκείας

ΗΡΑΚΛΗΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΟΣ

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΛΑΚΑΝΙΚΗ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ

Αθήνα 2020

Στη γιαγιά μου και τον παππού μου,
που με τόσους κόπους
και δυσκολίες με μεγάλωσαν.

Στον Καθηγητή μου Σ. Τσιτσίκη,
για τις ανεκτίμητες γνώσεις,
που μου χάρισε.

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία, φέρει τον τίτλο: «Η θρησκευτικότητα κατά τη Λακανική Ψυχανάλυση». Πρόκειται για μία μελέτη, που στον πυρήνα της στοχοθεσίας της εντοπίζεται η διερεύνηση, η κατανόηση και η προσέγγιση του θρησκευτικού φαινομένου μέσα από την ψυχανάλυση του J. Lacan. Ο μετα-δομικός τρόπος προσέγγισης της όλης θεματικής από τον Lacan, αφήνει το όλο ζήτημα του θρησκευτικού συναισθήματος και του θρησκευτικού φαινομένου να υποβόσκει και να υφέρπει στο όλο έργο του, και στόχος μας είναι η υπέρβαση αυτών των φραγμών, που ο Lacan θέτει, έτσι ώστε να προσεγγίσουμε, ει δυνατόν ακριβέστερα, τη θέση της θρησκευτικότητας στη Λακανική ψυχανάλυση. Ο Λακάν τοποθετεί το “Θείο” στο επίπεδο του “συμβολικού”, δίνοντάς μας με αυτόν τον τρόπο δύο νευραλγικά στοιχεία: Κατά πρώτον την θέση του Θεού στην ψυχή του ανθρώπου και κατά δεύτερον τους κινδύνους που εγκυμονούν από μια ενδεχόμενη αποβολή του από τη θέση αυτή.

Λέξεις-Κλειδιά: Λακάν, Θρησκευτικότητα, Μεταδομισμός, Ψυχανάλυση.

Abstract

In this study, we examine the issue of Lacanian psychoanalysis through the prism of religiosity. The work is centralized in the effort to investigate and approach in essence the religious elements through the Lacanian analysis. Lacan examines the phenomenon of religion from a different approach than that used by the creator of Psychoanalysis, Freud. The religion throughout Lacanian study is been approached via a postmodernist - poststructuralist discours. In this way Lacan approaching the religious phenomenon from an aspect which is dispersed subtly throughout the study.

Keywords: Lacanian , Religiosity, Post-Structuralism, Psychoanalysis.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μορφή τού J. Lacan, καθώς και η συνολικότερη πορεία του στο πεδίο της Ψυχανάλυσης, αποτελούν εδώ και χρόνια μια «σκιώδη» περιοχή στο χώρο τής Ψυχολογίας. Μόλις τα τελευταία χρόνια, διάφορες μελέτες δημοσιεύτηκαν, συσχετίζοντας τη διδασκαλία τού Lacan με πεδία της θρησκείας ή της Θεολογίας. Ταυτόχρονα, τα ίδια τα Λακανικά κείμενα δίνουν την ευκαιρία στον μελετητή να προσεγγίσει —μέχρις ενός σημείου— τη συνολικότερη θρησκευτοψυχολογική του θεώρηση, η οποία όμως δεν παρατίθεται ρηματικά ή συστηματικά, αλλ' εκφράζεται μέσω εννοιών τού πυρήνα τής Λακανικής σκέψης (π.χ. *συμβολικό*). Αυτό συνιστά και τη μεγαλύτερη δυσκολία προσέγγισης των θρησκευτικών εννοιών και συμβόλων μέσα στο έργο του. Οι κρυπτικές αυτές αναφορές στο πεδίο τής θρησκείας, που απέχουν παρασάγγας από τις Φροϋδικές, δημιουργούν δυστοκίες στον ερευνητή, που θέλει να αντλήσει και αξιοποιήσει το περιεχόμενο αυτό.

Στην παρούσα μελέτη, καταβάλλεται μια εκδεής και πρωτερική προσπάθεια να προσπελασθεί το Λακανικό έργο από τη σκοπιά τής θρησκείας, έχοντας ως βασικούς ερευνητικούς οδοδείκτες ερωτήματα, που σχετίζονται με τη θέση του Θεού (ή *Ιερού*) στο Λακανικό σύστημα και, γενικότερα, με ψυχολογικές-ψυχιατρικές καταστάσεις. Στόχος μας, είναι ο εμπλουτισμός τού πεδίου τής Λακανικής Ψυχανάλυσης και —αν καταστεί εφικτό— η εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων, τα οποία θα αποτελέσουν γόνιμο έδαφος για μια νέα τροπή ή εμβάθυνση της Ψυχολογίας τής θρησκείας.

Την ευκαιρία για την εκπόνηση της διπλωματικής αυτής μελέτης μου παρέιχε ο Καθηγητής μου, Σπυρίδων Τσιτσιγκός, σημαντικός

εκπαιδευτικός λειτουργός και σοβαρός μελετητής τής θεολογικής τέχνης, με ιδιαίτερες δεξιότητες σε τομείς, που δορυφορούν την επιστήμη της Θεολογίας, όπως π.χ. η Φαινομενολογία τής Θρησκείας, η Ψυχολογία τής Θρησκείας, η Γνωσιακή Ψυχολογία τής Θρησκείας κ.λπ., και οι οποίοι κλάδοι δεν κατέστη δυνατόν επί πολλά έτη στη χώρα μας να «ενσωματωθούν» και εμπεδωθούν από την αντίστοιχη ακαδημαϊκή κοινότητα, και, εν τέλει, να αντιμετωπιστούν μέχρι το όψιμο παρελθόν ως «ακραιφνώς» θεολογικοί για λόγους, που δεν είναι του παρόντος να αναλυθούν εδώ.

H. K.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A. Επιστημολογικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις	11.
B. Σύντομο βιογραφικό του J. Lacan.....	15.

Α' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

A. Η Φροϋδική Ψυχανάλυση.	
1. Ο «πολιτισμός ως πηγή δυστυχίας».....	20.
2. Τοτέμ και Ταμπού.....	22.
3. Μωσής και Μονοθεϊσμός.....	23.
B. Η Ψυχολογία τής Θρησκείας.....	25.

Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΛΑΚΑΝΙΚΗ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ

A. Freud και Lacan.....	29.
-------------------------	-----

Β. Βασικά στοιχεία της Λακανικής Ψυχανάλυσης.

1. Γενικά...30.
2. Συμβολικό — Φαντασιακό — Πραγματικό34.
3. Το Λακανικό υποκείμενο38.

Γ' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΛΑΚΑΝΙΚΗ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ

- Α. Η θρησκευτικότητα στη Λακανική θεωρία.....41.
- Β. Ο «θρίαμβος της Θρησκείας».....46.
- Γ. Το 20^ο Σεμινάριο και ο Θεός.....55.
- Δ. Ο «μεγάλος Άλλος».....59.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται το ζήτημα της θρησκευτικότητας στην Ψυχανάλυση, όπως αυτή εξελίχθηκε με τη συμβολή του Γάλλου ψυχιάτρου και ψυχαναλυτή J. Lacan. Ο Lacan επηρέασε νευραλγικά όχι μόνο την ιστορία της ψυχαναλυτικής πρακτικής, αλλά και ένα μεγάλο μέρος άλλων πεδίων του ανθρωπιστικού επιστητού. Με τον Lacan, η μεταδομική σκέψη αρχίζει να υπεισέρχεται και σε άλλα πεδία, τα οποία σχετίζονται —είτε αμιγώς, είτε ακροθιγώς— με τον χώρο της Ψυχανάλυσης. Ο Lacan ανανοηματοδότησε με τη θεωρητικοποίηση της πρακτικής της Ψυχανάλυσης τον τρόπο, που αυτή έβλεπε τον ασθενή, όπως επίσης και τον τρόπο, που τα διαφορετικά επιστημονικά πεδία (λ.χ. το πεδίο της Γλωσσολογίας, της Ανθρωπολογίας ή της Κοινωνικής θεωρίας) αντιλήφθηκαν, κατά πρώτον, τη σημαντικότητά της ως αντικειμένου και, κατά δεύτερον, την ίδια την ισχύ των θεωριών τους, βλέποντάς τες να χρησιμοποιούνται πλέον στη βάση της «ανάγνωσης» κλινικών συμπτωμάτων.

Η Θεολογία ως ιδιαίτερος επιστημονικός κλάδος επηρεάστηκε, όπως, άλλωστε, θα δούμε, από αυτήν τη μορφή Ψυχανάλυσης. Η Ψυχανάλυση του Lacan δεν θα υιοθετήσει μια «επιθετική», φιλόμομφη προς τη Θεολογία και τη θρησκευτικότητα στάση, όπως λ.χ. έκανε η Φροϋδική, αλλά θα προσπαθήσει να την ερμηνεύσει και να την εντοπίσει μέσα στις ίδιες τίσ νοητικές δομές.

A. Επιστημολογικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις.

Ο Γερμανός φιλόσοφος Immanuel Kant (1724-1804), ήδη από την κριτική συγγραφική του περίοδο, αναφέρει πως σε κάθε ειδική θεωρία για τη Φύση, μπορεί να υπάρχει τόση καθ' αυτό επιστήμη, όσα είναι και τα Μαθηματικά, που ενυπάρχουν σε αυτήν. Κατά τον Kant, η πραγματική επιστήμη, δεν μπορεί να σχετίζεται με τη νοούσα φύση. Εν πολλοίς, αυτό που ο Kant υποστηρίζει είναι πως:

«[...]δεν μπορεί να υπάρξει επιστήμη της Ψυχολογίας, επειδή η εμπειρική έννοια του νου δεν αφήνει αρκετά περιθώρια για τα Μαθηματικά: η μονόδρομη χρονική δομή της σκέψης θα επέτρεπε ίσως να εφαρμοστεί ένας «νόμος της συνέχειας» στη ροή των εσωτερικών αλλαγών, αλλά αυτό δεν επιτρέπει να εφαρμόζονται επαρκώς τα Μαθηματικά στο νου, με τον ίδιο τρόπο που οι ιδιότητες της ευθείας' δεν θα αρκούσαν για να καθοριστεί το περιεχόμενο ολόκληρης της Γεωμετρίας»¹.

Σήμερα, δίκαια η άποψη αυτή του Kant φαίνεται παράδοξη και δεν μπορεί να περικλείει τη μορφή της σύγχρονης Ψυχολογίας, η οποία έχει έναν σαφή θεωρητικό πυρήνα κ.λπ. Ενδεχομένως, η Ψυχολογία να μη είναι μια μορφοκρατική, φορμαλιστική, επιστήμη, όπως οι «σκληρές» επιστήμες, οι ακραιφνώς αποδεικτικές, όμως —στο βαθμό που έχει υιοθετήσει τον πειραματισμό και τις ανεξάρτητα ελέγξιμες πρακτικές και παραδοχές—

¹P. Guyer, *Kant*, μτφρ. Γ. Μαργακού, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2013, σελ. 276.

θα ήταν άδικο και επιστημολογικά εσφαλμένο να μη ενταχθεί σε ένα γενικότερο επιστημονικό πλαίσιο.

Φυσικά, δεν «επιτέθηκε» μόνο η αυστηροκρατική Καντιανή κριτική στην Ψυχολογία. Κατά την όψιμη νεωτερικότητα, ένας άλλος διανοητής, δραστηριοποιούμενος στο πλαίσιο της Φιλοσοφίας τής Επιστήμης, έπληξε τη Φροϋδική Ψυχανάλυση, κατατάσσοντάς την, όπως και τη θεωρία τού Διαλεκτικού Υλισμού του Marx, στις «ψευδο-επιστήμες». Η Φροϋδική Ψυχανάλυση, σύμφωνα με τον Αυστριακής καταγωγής Βρετανό κοινωνιολόγο, φιλόσοφο, και ακαδημαϊκό Karl R. Popper (1902-1994), δεν θα μπορούσε να πληροί το κριτήριο της ανεξάρτητης ελεγκσιμότητας και έτσι κατατάσσεται σε πρακτικές, οι οποίες δεν διαφέρουν σε τίποτα π.χ. από την προσευχή ή την επίκληση Πνευμάτων μιας πρακτικής Voodoo! Απ' αυτήν τη δεύτερη προβληματοθεσία προκύπτουν ευθύς εξ αρχής δυο σημαντικά ζητήματα. Το πρώτο ακανθώδες ζήτημα είναι αν όντως το κριτήριο της ανεξάρτητης ελεγκσιμότητας και της ύπαρξης αποδεικτικών συλλογισμών μπορεί να κατατάξει την Ψυχολογία σε ένα κλάδο, πέρα από την σφαίρα τής Επιστήμης. Ένα δεύτερο ζήτημα, το οποίο είναι αμιγώς αλληλένδετο με την κατανομή τής ύλης, σχετίζεται με τη σχέση τής Ψυχολογίας και της Ψυχανάλυσης. Τελικά, απονευρώνεται η συνολικότερη ψυχαναλυτική πρακτική, όταν εμπίπτει στη σφαίρα τής «Ψυχολογίας τού Βάθους» και κατανέμεται, έτσι, ως άλλη μια πρακτική εντός τού ψυχολογικού επιστητού;

Χωρίς να έχουμε κάποια πρόθεση να προβούμε σε οποιαδήποτε αξιολογική κρίση, ιστορικά και εισαγωγικά, η Ψυχανάλυση εντάχθηκε πολλές φορές στα εγχειρίδια Φιλοσοφίας και Ιστορίας τής Ψυχολογίας ως ένα αναπόσπαστο και απαραίτητο κομμάτι τής Ψυχολογίας. Μάλιστα δε, πολλές φορές, θεωρήθηκε και ως η επιτομή ή η εξέλιξη της ίδιας τής

επιστήμης τής Ψυχολογίας. Καθώς βρισκόμαστε μέσα στο πλαίσιο της Λακανικής σκέψης, θα ήταν —νομίζουμε— χρήσιμο να παραθέσουμε την ίδια τη σκέψη τού Lacan αναφορικά με τη σχέση αυτών των δυο «αντικειμένων». Για τον Lacan, η Ψυχανάλυση φαίνεται πως δεν βρίσκεται στον πυρήνα τής σφαίρας τής Ψυχολογίας και των υβριδικών της μορφών².

Ευεπίφορο έδαφος, αναφορικά με τη συνολικότερη αυτή θεώρηση του Lacan, ο οποίος —κατά το μάλλον ή ήττον— υποστηρίζει ότι υπάρχει «αιματολογική εγγύτητα» μεταξύ τής Ψυχανάλυσης και της Ψυχολογίας, αλλά δεν είναι πρώτου βαθμού, ίσως να μπορούσαμε να εντοπίσουμε μέσα στο κίνημα της αντι-Ψυχιατρικής, το οποίο με αμεσότητα και προφάνεια προσεγγίζουν οι μελέτες τού γνωστού Γάλλου φιλόσοφου και κοινωνιολόγου Michael Foucault (1926-1984). Φυσικά, από τη μεγάλη αυτή επίθεση που ασκήθηκε κατά τη δεκαετία του 60' στην Ψυχιατρική, η Ψυχανάλυση δεν έμεινε απρόσβλητη. Το συνολικότερο κοινωνικο-ιστορικό συγκείμενο και η νωπή ανάμνηση των ναζιστικών μεθόδων αντιμετώπισης των ψυχικά ασθενών αποτέλεσε αιτία για την άσκηση αυτής της επίθεσης³.

² Όπως άλλωστε και ο M. Dethy παρατηρεί: «Διαπιστώνουμε ότι η ψυχανάλυση κινείται πέρα από την ψυχολογία και τα υβρίδια της όπως, παραδείγματος χάριν, η ποικιλία των ψυχοθεραπειών, λιγότερο ή περισσότερο εμπνευσμένα από μία Ψυχανάλυση αφομοιωμένη με άσχημο τρόπο από έναν ιατρικό κόσμο, ο οποίος συχνά λειτουργεί ως ανώτατος κριτής. Η επιθυμία να θεραπεύσεις την ανθρωπότητα είναι η επιθυμία της κλασικής ιατρικής, είναι μία νευρωσική επιθυμία, μάλλον υπεροπτική, που δημιουργεί μια απόσταση σε σχέση με τον ασθενή και την άγνοιά του ως οντότητας σώματος και πνεύματος. Υπεραπλουστεύοντας, μπορούμε να δηλώσουμε ότι οι διαταραχές με τις οποίες ασχολείται η ψυχανάλυση ανήκουν σε δύο τάξεις. Αφ' ενός μεν είναι οι ψυχικές ή ψυχοσωματικές διαταραχές, που προέρχονται άμεσα ή έμμεσα από την ενοχή, αφ' ετέρου δε οι διαταραχές που προκύπτουν από την αποστέρηση της ευχαρίστησης, η οποία απορρέει από την κατάχρηση ηθικότητας[...] Το λάθος θα ήταν να πιστέψουμε ότι ο ασθενής δεν ξέρει ποια είναι η αιτία του προβλήματος του. Ασυνείδητα γνωρίζει ένα μέρος της απάντησης, όλα οργανώνονται με αφετηρία ηθικές έννοιες. Ο ψυχαναλυτής οφείλει να του διδάξει τη σοφία της άγνοιας και όχι την κατηγορηματική κρίση» (M. Dethy, *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση του Lacan*, μτφρ. Ν. Ποταμιανού, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2000, σελ. 158).

³ Β. Λέκκα, *Ιστορία και Θεωρία τής Ψυχιατρικής*, εκδ. Futura, Αθήνα, 2012, σελ. 276: «Πέρα από την απλουστευτική, ενδεχομένως, λογική ορισμένων αφορισμών,

Ο ίδιος ο Lacan, άλλωστε, δεν θεωρούσε την ψυχή ως ένα όργανο και ως εκ τούτου δεν είχε ελπίδες θεραπείας κάποιου ψυχικού πόνου ή θλίψης μέσω λ.χ. τής Χημείας και της Φαρμακευτικής. Κάτι τέτοιο τού φαινόταν εντελώς δίχως νόημα. Ο Lacan επιμένει πως είναι η προφορική διατύπωση μιας ανάμνησης η ίδια η θεραπεία ⁴. Άλλωστε, ο Lacan απέρριψε αυτόν τον απονευρωμένο και ιδιαίτερα «ευνουχιστικό» τρόπο, που η Ψυχιατρική αντιμετωπίζει την Ψυχανάλυση⁵.

Η στοχευμένη επίθεση ενάντια στην Ψυχανάλυση παγιώθηκε και συγκεντρώθηκε στο Κίνημα του «αντι-Οιδίποδα». Το Κίνημα, όμως, του αντι-Οιδίποδα υπήρξε ουσιαστικά το αντι-ψυχιατρικό αντίστοιχο της Ψυχανάλυσης. Το Κίνημα αυτό απαρτιζόταν από πληθώρα στοχαστών, μεταξύ των οποίων ο Michel Foucault και ο Gilles Deleuze. Η βασική πεποίθηση, που εμφορείται στον πυρήνα των θεμελιωδών παραδοχών τού Κινήματος του «αντι-Οιδίποδα», παραγκωνίζει τη σεξουαλικότητα και την υπερ-σεξουαλικότητα, που εμφορούσε την κυκλική ανάπτυξη της Φροϋδικής θεωρίας και ενέτασσε στους συνολικότερους όρους τις ίδιες τις παραγωγικές διαδικασίες, υπογραμμίζοντας ότι η καταπίεση των επιθυμιών των ατόμων εντός μιας καπιταλιστικής παραγωγής καταβάλλει το άτομο, μετατρέποντάς το σε ένα στείρο πειθήνιο υποκείμενο, σε ένα γενικότερο πλαίσιο καταπίεσης των επιθυμιών των μελών της. Άρα, ο

αναδεικνύεται ο πυρήνας της κριτικής του κινήματος της αντι-ψυχιατρικής. Οι εκπρόσωποι της αντι-ψυχιατρικής εστιάζουν στα αποτελέσματα της άσκησης της ψυχιατρικής και στις συνεπαγωγικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές πλευρές του γεγονότος της ψυχιατρικής διάγνωσης καθ' αυτής. Δεν αναιρούσαν, δηλαδή, το γεγονός ότι ένας άνθρωπος μπορεί να έχει μια διαφορετική ή παράδοξη συμπεριφορά, αλλά κατέκριναν τον εντοπισμό και την διάγνωση αυτής της συμπεριφοράς ως ψυχικής διαταραχής και τις ολέθριες συνέπειες αυτής της πράξης για το ίδιο το άτομο και την θέση του στην κοινωνία».

⁴ A. Hurst, *Derrida vis -a- vis Lacan: Interweaving deconstruction and psychoanalysis*, Forham University Press, New York, 2008, p. 371.

⁵ M. Dethy, *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση του Lacan*, όπ.π., σελ. 75.

κοινός παρονομαστής τού αντι-Οιδιπόδειου Κινήματος με τη Φροϋδική σκέψη, είναι ότι και πάλι οι επιθυμίες και οι βουλήσεις καταπιέζονται, αυτήν τη φορά από ένα εξωτερικό παράγοντα και όχι από κάποιον άτεγκτο και αυστηρό κριτή, από τον «εισαγγελέα» τού Υπερεγώ (Superego).

Επιστρέφοντας στη συνολικότερη σκοποθεσία μας, θα μπορούσαμε τώρα, χωρίς αυτό να συνιστά κάποιου είδους υπεραπλούστευση ή υπερβολή, να ισχυριστούμε ότι στην παγιωμένη πλέον επιστήμη τής Ψυχολογίας, έχουμε μια παρόμοια αντιμετώπιση της Ψυχανάλυσης από τους ψυχολόγους. Η Ψυχολογία, είτε ως επιστήμη της συνειδητής εμπειρίας (με εκπροσώπους τον James και τους Λειτουργιστές, οι οποίοι αποδέχονταν τις ασυνείδητες διαδικασίες, αλλά δεν μπορούσαν να τις εξετάσουν, καθώς θεωρούσαν πως αυτές είναι μη ανεξαρτήτως ελέγξιμες), ή υπό το πρίσμα τού μεθοδολογικού Συμπεριφορισμού, που απέριπτε άρδην τις ασυνείδητες γνωστικές δομές, δεν θα μπορούσαν να είχαν αναπτύξει μια ψυχολογική θεωρία, μακριά από τις θετικές προσεγγίσεις τού φυσικού και ιατρού Hermann Von Helmholtz (1821-1894). Ούτε, φυσικά, ο ριζοσπαστικός Συμπεριφορισμός (Behaviorism) της Ψυχολογίας, όπως αυτός εκφράστηκε από τον ψυχολόγο John Watson (1878-1958) και τον ψυχολόγο Burrhus Skinner (1904-1990) θα μπορούσαν ακόμη και να δεχθούν τη συνείδηση εντός του ψυχολογικού “Discours”.

B. Σύντομο βιογραφικό του J. Lacan.

Ο J. Lacan γεννήθηκε στο Παρίσι το 1901. Κατά τη διάρκεια των αναλυτικών προγραμμάτων των εγκυκλίων σπουδών, στα οποία αρίστευσε, επέδειξε ιδιαίτερη έφεση στα Θρησκευτικά και τα Λατινικά, ενώ ανέπτυξε ένα ιδιαίτερο πάθος για τη Φιλοσοφία, το οποίο θα τον συντροφεύσει στο σύνολο της θεωρητικοποίησης της Ψυχανάλυσης. Το 1932, αφού έχει

σπουδάσει Ιατρική και, στη συνέχεια, έχει ειδικευτεί στην Ψυχιατρική, δημοσιεύει τη διδακτορική διατριβή του με τίτλο “*De la psychose paranoïaque dans ses rapports avec la personnalité*”. Θα κάνει Ψυχανάλυση με τον ψυχαναλυτή Rudolph Loewenstein (1898-1976) και θα γίνει δεκτός στην ψυχαναλυτική εταιρεία του Παρισιού. Το 1936, στο διεθνές ψυχαναλυτικό Συνέδριο, παρουσιάζει την ερμηνεία του για το στάδιο του καθρέφτη, η οποία περισσότερο τουλάχιστον στα τότε χρονικά, θα μείνει στην ιστορία για τη διακοπή της από ένα βιογράφο τού Freud, τον James. Το 1945, θα διδάξει στην κλινική Sedan και, τέλος, στην Ecole Pratique des Hautes Etudes. Η διδασκαλία του εκδίδεται με καρκινικούς ρυθμούς στην αρχή και έχει τίτλο “*J. Lacan – Le Seminaire*”. Πεθαίνει στο Παρίσι το 1981⁶.

Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Γενικά.

Ο βασικός πρόδρομος της ανάπτυξης της Ψυχανάλυσης υπήρξε ο νευρολόγος Jean M. Charcot (1825-1893), καθώς όλα τα συστατικά στοιχεία αυτού που θα ονομαζόταν υστερογενώς ως «ψυχανάλυση», υπήρχαν πριν αρχίσει ο S. Freud τη διατύπωση της ψυχαναλυτικής θεωρίας. Μάλιστα,

⁶M. Dethy, *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση του Lacan*, μτφρ. Ν.Ποταμιανού, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2000, σελ. 11.

αρκετά από αυτά τα στοιχεία αποτελούσαν εγγενή μέρη τής ίδιας τής Γερμανικής κουλτούρας, μέσα στην οποία, άλλωστε, ανατράφηκε ο Freud. Ακροθιγώς, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε αρχικά τον φιλόσοφο και μαθηματικό Gottfried Leibnitz (1646-1716), ο οποίος με τη "*Monadologie*" (1714) του, υποστήριξε ότι ανάλογα με τον αριθμό των μονάδων, που περιλαμβάνονταν στα επίπεδα της συνείδησης, μπορούσαν να ποικίλλουν από την καθαρή αντίληψη έως και εμπειρίες των οποίων δεν έχουμε επίγνωση. Ο ποιητής Johann Wolfgang Von Goethe (1749-1832), ένας από τους αγαπημένους στοχαστές του Freud, αναφέρει πως η ανθρώπινη ύπαρξη συνίσταται από μια διαπάλη μεταξύ αλληλοσυγκρουόμενων συναισθημάτων και τάσεων. Ο φιλόσοφος και ψυχολόγος Johann Friedrich Herbart (1776-1841), επίσης, εισηγήθηκε την ύπαρξη μιας νοητικής δομής, υπεράνω της οποίας μια ιδέα είναι συνειδητή και κάτω από την οποία είναι α-συνειδητή, ήδη από το 1790· δηλώνει, δηλαδή, πως υπάρχει ένα συγκρουσιακό - διχαστικό μοντέλο τού νου, καθώς μόνο ιδέες, που χαρακτηρίζονται από συμβατότητα, μπορούν να εκδηλωθούν στη συνείδηση, ενώ εξετάστηκε το ενδεχόμενο των ασύμβατων ιδεών και οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι, αν ένα τέτοιο ενδεχόμενο γίνει πραγματικότητα, τότε μια από τις δυο ιδέες θα διέλθει κάτω από τη συνείδηση αυτήν, στο ασυνείδητο.

Η Βουλησιαρχία (*Voluntarismus*) του φιλοσόφου Arthur Schopenhauer (1788-1860) αποτέλεσε, επίσης, νευραλγικό παράγοντα αναφορικά με την ανάπτυξη της Ψυχιατρικής και της Ψυχανάλυσης. Ο Schopenhauer, κατά το μάλλον ή ήττον, υποστήριξε πως οι ανθρώπινες νοητικές δομές χαρακτηρίζονται από ανορθολογικότητα και ανορθολογικές επιθυμίες, παρά από λογική. Επίσης, έκανε λόγο για ενστικτώδεις λειτουργίες τού ανθρώπου, οι οποίες επι-καθορίζουν τη συμπεριφορά του. Λίγο αργότερα,

ο Γερμανός φιλόσοφος Friedrich Nietzsche (1844-1900) θα υποστηρίξει ότι οι άνθρωποι εμπλέκονται σε μια δίχως τέλος πάλη μεταξύ των ανορθολογικών («Διονυσιακών») και των ορθολογικών («Απολλώνιων») τάσεων.

Τέλος, η ίδια η Δαρβινική σκέψη δεν θα μπορούσε να αφήσει απρόσβλητο τον Freud και τη θεωρία του. Ο Freud είδε στη Δαρβινική πληθυσμιακή σκέψη μια πολυπρισματική θεωρία, η οποία θα μπορούσε —είτε στο βαθμό που η Ψυχανάλυση έχει ανθρωπολογικές και εθνογραφικές προεκτάσεις, είτε στη Φροϋδική ηθολογία— να παίζει έναν πάρα πολύ σημαντικό ρόλο. Από το σύνολο του έργου της Φροϋδικής Ανθρωπολογίας δεν μένει εκτός ούτε η Λαμαρκιανή σκέψη. Ο Freud εκμεταλλεύεται τον Λαμαρκιανό μεταλλαξισμό, ο οποίος για πολλά χρόνια στην ιστορία της Βιολογίας και της εξέλιξης είχε έναν περιθωριακό ρόλο. Με την έκλειψη αυτής της περιθωριακότητας της Λαμαρκιανής θεωρίας, ο Freud μπόρεσε να μιλήσει για τα ανθρώπινα ζωώδη ένστικτα και για εκείνη την άτεγκτη και άσβεστη σεξουαλική δραστηριότητα και επιθετικότητα.

Προϊόντος τού χρόνου, το πεδίο της Ψυχολογίας ανανοηματοδοτείται, στο βαθμό που πλέον η αναζήτηση των αιτιών της συμπεριφοράς προσεγγίζει το υφέρπον περιεχόμενο της σκέψης και δημιουργεί τη διάθεση παρείσφρησης στις βαθύτερες νοητικές δομές, στα κίνητρα και στις αιτίες των πράξεων. Ο Freud θα δημιουργήσει το ιδιαίτερα νευραλγικό για τον αρτιγέννητο κλάδο της Ψυχανάλυσης χαρτογραφικό μοντέλο τού εγκεφάλου και θα κατανειμίει εντός του το *συνειδητό*, το *προσυνειδητό* και το *ασυνειδητό*. Έχοντας αποκτήσει ένα καινοφανές υπόβαθρο από τη συνεργασία του με τον J. M. Charcot, ο Freud θα προβεί στις μελέτες για την υστερία μαζί με τον Josef Breuer (1842-1925), για να καταλήξει —για

πρώτη φορά— στη θεωρία της απώθησης, δηλαδή της κατακράτησης στο ασυνείδητο διαφόρων εμπειριών, που θα προκαλούσαν άγχος στο φορέα τους. Έτσι, οι απωθημένες εμπειρίες, οι συγκρούσεις, δεν εξαφανίζονται. Ο Freud θα ολοκληρώσει το 1895 το πόνημά του, το οποίο τιτλοφορήθηκε ως “*Entwurf einer Psychologie*”. Εν μέσω κάποιου είδους αναγωγισμού (*reductionism*), ο Freud προτείνει να εξηγούνται τα ψυχολογικά φαινόμενα ακραιφνώς νευρο-φυσιολογικά. Εν πολλοίς, στη συνολικότερη προθετικότητα του Freud εμφορείται η διάθεση εφαρμογής των αρχών της Φυσιολογίας του Hermann Von Helmholtz (1821-1894) στη μελέτη τού νου. Οι ρηξικέλευθες θεωρίες τού Freud δεν θα αφήσουν απρόσβλητο ούτε το πεδίο των ονείρων, μέσα στο οποίο θα δημιουργήσει μια, κατά κάποιον τρόπο, διχαστική σύλληψη και από την οποία απορρέει πως το όνειρο διχοτομείται πλέον σε ένα έκδηλο και ένα λανθάνον περιεχόμενο. Μάλιστα δε, η νευραλγικότητα της προσέγγισης των ονείρων από την πλευρά τής Ψυχανάλυσης θα οδηγήσει τον Freud να επιβεβαιώσει μια βασική του θέση, ότι τα αρσενικά έχουν την τάση να αγαπούν τη μητέρα τους και να μισούν τον πατέρα τους, ονομάζοντας αυτήν την τάση «Οιδιπόδειο σύμπλεγμα», από την αρχαία ελληνική τραγωδία τού Σοφοκλή. Το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα θεωρείται από τα απρόσβλητα μέρη τής Φροϋδικής Ψυχανάλυσης, που σχεδόν απαράλλακτα συνεχίζουν να ταξιδεύουν μαζί με την ανάπτυξη της ψυχαναλυτικής πρακτικής. Άλλωστε, το σύμπλεγμα αυτό απασχολεί και τον Lacan και μάλιστα κατέχει ιδιαίτερη θέση στην ίδια την Λακανική Ψυχανάλυση.

Η Φροϋδική Ψυχανάλυση θα εξετάσει πάρα πολλές πτυχές τού ανθρώπινου βίου και του ίδιου του «σκέπτεσθαι». Θεμελιώδη στοιχεία για τη συνολικότερη θεωρία του αποτελούν οι ενορμήσεις, και συγκεκριμένα, η ενόρμηση της ζωής και του θανάτου, οι οποίες, φυσικά, βρίσκονται σε

διαλεκτική συνύπαρξη με την ίδια τη λιβιδική ενέργεια, η οποία «κοχλάζει», σύμφωνα με τον Freud, στον (ασυνείδητο) ανθρώπινο ψυχισμό.

Στο μεταξύ, ο Freud, υπό το πρίσμα της Ψυχανάλυσης, προβαίνει σε ακραιφνώς ανθρωπολογικές μελέτες, σχετιζόμενες με την ίδια την ανθρώπινη φύση και το φαινόμενο της θρησκείας. Ταυτόχρονα, διατήρησε μια πεσιμιστική αντίληψη για την ανθρώπινη φύση. Η ίδια η θρησκεία, άλλωστε, όπως κυρίως φαίνεται από τα πονήματά του *“Die Zukunft einer Illusion”* και *“Das Unbehagen in der Kultur”* αποτελούσε, για τον ίδιο, προϊόν ενός αισθήματος αδυναμίας και ανασφάλειας του ανθρώπου, το οποίο δημιουργούσε μια ισχυρή πατρική φιγούρα, που υποτίθεται ότι θα προστάτευε τους πιστούς (σαν τα παιδιά) και εκφραζόταν συμβολικά με την εικόνα του Θεού - Πατέρα. Ο Freud εξέλαβε μάλιστα τη θρησκεία ως νεύρωση εντός τού ανθρώπινου ψυχισμού, η οποία θα αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα για μια ορθολογική λειτουργία του και η οποία δεν θα επέτρεπε μια ρεαλιστική προσέγγιση του ανθρώπινου βίου⁷.

A. Η Φροϋδική Ψυχανάλυση.

1. Ο «πολιτισμός ως πηγή δυστυχίας».

Έχουμε την αίσθηση, μέσα στην οποία εν πολλοίς υφέρεται και κάποια βεβαιότητα, ότι είναι απαραίτητο να προβούμε σε μια δική μας «Λακανική» επιστροφή στον Freud, ούτως ώστε να παγιωθεί και να συγκεκριμενοποιηθεί το θεωρητικό συγκείμενο, το οποίο παραμένει παρόν καθ' όλη τη διάρκεια της Λακανικής ψυχαναλυτικής θεωρίας. Ο Freud

⁷ Μέσα σε ακριβώς αυτό το θεωρητικό πλαίσιο ο Lacan έρχεται *in medias res* να θεωρητικοποιήσει περαιτέρω την Ψυχανάλυση, όπως επίσης και να της προσδώσει στο θεωρητικό της οπλοστάσιο νέες έννοιες είτε *ab onno*, είτε ανα-νοηματοδοτώντας τις υπάρχουσες.

αναφέρεται στο ως άνω έργο του 261 φορές στο ζήτημα της θρησκείας και της Θεολογίας, περισσότερες ακόμη και από τον Jung, ο όποιος ρηματικά αναφέρεται στα θρησκευτικά ζητήματα σε 226 περιπτώσεις ⁸ . Στη συνολικότερη Φροϋδική προβληματική, το φαινόμενο της θρησκείας απαρτίζεται από δυο όψεις, ή δυο συνισταμένες: Η πρώτη συνισταμένη αντικρίζει τη θρησκεία με ένα φυλογενετικό τρόπο, που θεμελιώνεται με μια ανάλογη φυλογενετική θεωρία προέλευσης της θρησκείας. Η δεύτερη σχετίζεται με την οντογενετική θεωρία προέλευσης της θρησκείας, ή, αλλιώς, ψυχογενετική⁹, ενώ και οι δυο θα θεμελιωθούν πάνω στη δυναμική τής Οιδιπόδειας σύγκρουσης ¹⁰ . Ανατρέχοντας στις πρωτογενείς πηγές, προς υποστήριξη των συλλογισμών μας και ερευνώντας το Φροϋδικό έργο, εντοπίζουμε πως στο *“Die Zukunft einer Illusion”*, ο Freud ισχυρίζεται πως υπάρχει μια ενδόμυχη ανάγκη για την τελεσφόρηση της αξίωσης να γίνει «υποφερτή η ανθρώπινη αδυναμία». Ταυτόχρονα, ο ίδιος «δίνει» και δυο κατευθύνσεις, όπου η θρησκεία μπορεί να λειτουργήσει ευεργετικά όσον αφορά στην ανθρώπινη αυτή ενδόμυχη αξίωση. Πρώτον, θα τον προστατεύσει απέναντι στους κινδύνους, που εγκυμονούν στη Φύση και στη Μοίρα, ενώ ταυτόχρονα ενδεχομένως να του παράσχει προστασία απέναντι στους κινδύνους, που εγκυμονούν εντός τής ίδιας τής κοινωνίας¹¹. Επιπροσθέτως, σε μια συνολικότερη προσπάθεια αποδόμησης των επιχειρημάτων υπέρ τής (θρησκευτικής) πίστης, ο Freud αναρωτιέται αν αυτά έχουν κάποια πραγματολογική αξία, απαντώντας αργότερα ο ίδιος πως, όταν εγείρονται ερωτήματα σχετιζόμενα με τον τόπο εδραίωσης και

⁸ Σ. Τσιτσιγκου, *Η Ψυχολογία τής Θρησκείας στον 21^ο αιώνα*, εκδ. Άρρητον, Αθήνα, 2011, σελ. 136.

⁹ Οπ. π., σελ. 136.

¹⁰ D. Wulff, *Psychology of Religion*, εκδ. John Wiley & Sons, Inc, New York, 1997, p. 309.

¹¹ Υπό το πρίσμα της σύγχρονης Νευροθεολογίας (*Neurotheology*) θα μπορούσε να συμφωνήσει κανείς με τις διαπιστώσεις αυτές τού Freud.

αξίωσης των θρησκευτικών ισχυρισμών, για να γίνουν πιστευτοί οι τελευταίοι, η απάντηση σχετίζεται με μια —κατά κάποιον τρόπο— παραδοξότητα, καθώς ο θεϊστής θα προβάλλει και θα προκρίνει παραδοσιοκρατικά επιχειρήματα. Εν συνεχεία, ο Freud θα επιτεθεί στην ίδια τη θρησκευτικότητα και στο βαθμό που αυτή θεμελιώνεται πάνω σε μη αποδείξιμες, αλλά και σε μη διαψεύσιμες θέσεις. Ο Freud σαφώς γνωρίζει ότι το κριτήριο της επιστημολογίας για τη διαψευσιμότητα είναι απαραίτητο για την ένταξη ενός αντικειμένου σε ένα γενικότερο επιστημολογικό πλαίσιο. Και γι' αυτό ακριβώς συσχετίζει την αδυναμία διαψευσιμότητας και ανεξάρτητης ελεγχιμότητας με την αδυναμία της ίδιας της θρησκείας να καταστεί επιστημονική. Άλλωστε, στο συνολικότερο αυτό θεωρητικό πλαίσιο θα εντάξει και το ζήτημα των ποσοστών αλήθειας των θέσεων ενός θεϊστή και την αδυνατότητα οι προκείμενες υπέρ της πίστης να προσλάβουν αληθοτιμές.

Στο βαθμό, πάντως, που ο Freud και ο Lacan επέλεξαν να αποτυπώσουν γραπτώς τα συνολικότερα θεωρητικά τους οικοδομήματα, είναι νομίζουμε θετικό να αντιμετωπίσουμε και τη συνολικότερη σχέση τους υπό ένα πρίσμα κειμενικής διαλογικότητας. Εν πολλοίς, ίσως θα έπρεπε να αντιμετωπίσουμε τα Φροϋδικά έργα ως υπερκείμενα μπροστά στο Λακανικό υποκείμενο. Τελειώνοντας αυτήν τη σύντομη αναφορά μας στο *“Die Zukunft einer Illusion”* του Sigmund Freud, νομίζουμε ότι θα ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για την οικονομία της συνολικότερης πραγμάτευσης του ζητήματος της Ψυχανάλυσης του Lacan και των στοιχείων θρησκευτικότητας, που ενδεχομένως αυτή διαθέτει, να κλείσουμε με τον ορισμό της *αυτπάτης* του Freud, βασιζόμενοι στην ίδια την πρωτογενή πηγή. Ο Freud στο έκτο κεφάλαιο θα προσπαθήσει να

συγκεκριμενοποιήσει διάφορους όρους, εντός των οποίων και τον πιο ακανθώδη τής όλης του μελέτης, τον όρο *αυταπάτη*¹²:

«Όταν λέω ότι όλα αυτά είναι *αυταπάτες*, οφείλω να οριοθετήσω την σημασία αυτής της λέξης. Μία *αυταπάτη* δεν είναι το ίδιο με το σφάλμα, δεν είναι απαραίτητως και σφάλμα. Η άποψη του Αριστοτέλη ότι τα παράσιτα αναπτύσσονται από τα απορρίμματα, στην οποία ακόμη εμμένει ο αδαής λαός, ήταν ένα σφάλμα, ακριβώς όπως και η άποψη μιας προηγούμενης γενιάς ιατρών, ότι η ασθένεια *tabes dorsalis* είναι συνέπεια της σεξουαλικής ακολασίας. Θα ήταν καταχρηστικό να ονομάσουμε αυτά τα σφάλματα *αυταπάτες*. Αντίθετα, αποτελούσε *αυταπάτη* τού Κολόμβου ότι έχει ανακαλύψει μία νέα θαλάσσια οδό για τις Ινδίες. Το μερίδιο της επιθυμίας του σε αυτό το σφάλμα είναι εμφανές. Ως *αυταπάτη* μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τον ισχυρισμό κάποιον εθνικιστών ότι οι Ινδογερμανοί αποτελούν τη μόνη ανθρώπινη φυλή, ικανή για πολιτισμό ή, την πεποίθηση, που δεν διαλύθηκε παρά με την Ψυχανάλυση, ότι το παιδί είναι ένα πλάσμα χωρίς σεξουαλικότητα. Για την *αυταπάτη* παραμένει χαρακτηριστική η παραγωγή της από τις ανθρώπινες επιθυμίες, προσεγγίζει από αυτήν την άποψη την ψευδαισθητική ιδέα τής Ψυχιατρικής, αλλά διακρίνεται από αυτήν όσον αφορά στην πολύπλοκη δομή τής ψευδαισθητικής ιδέας. Στην ψευδαισθητική ιδέα προβάλλουμε ως σημαντικό την αντίφαση έναντι της πραγματικότητας, η *αυταπάτη* δεν χρειάζεται απαραίτητως να είναι λανθασμένη, δηλαδή μη πραγματοποιήσιμη ή σε αντίφαση με την πραγματικότητα».

¹² S. Freud, *Το Μέλλον μιας Αυταπάτης*, μτφρ. Ν. Μυλωνά, εκδ. Ελληνική Παιδεία, Αθήνα, 2011, σελ. 46.

2. Τοτέμ και Ταμπού.

Στο *“Totem und Tabu”* (1913), υπάρχει μια περίτεχνη προβολή μιας αμφιθυμίας, που οιστροηλατείται από ένα συγκεκριασμό μίσους και αποενοχής, ντροπής και μεταμέλειας. Με άλλα λόγια, δηλ. η θρησκεία φαίνεται να προέρχεται εδώ από το θάνατο του πατέρα, που διέπραξε η αρχαϊκή ορδή, και τη βρώση του ¹³. Φυσικά, ο Freud εδώ βασίζεται περισσότερο στον θεολόγο Robertson Smith (1846-1894), που μιλάει για το τοτεμικό γεύμα, ενώ φαίνεται ως κάποιου είδους υπεραπλούστευση η ιδέα πως η θρησκεία, ένα φαινόμενο που χαρακτηρίζεται από παγκοσμιότητα και ευρύτητα, να έχει προέλθει από ένα γεγονός, το οποίο δεν φαίνεται πως χαρακτηρίζει την πρωτογονική φάση όλων των λαών. Συγκεκριμένα, ο Freud γράφει:

«Κάποια μέρα τα αποδιωγμένα αδέρφια συνασπίστηκαν, σκότωσαν και έφαγαν τον πατέρα, και έδωσαν έτσι ένα τέλος στην πατρική ορδή. Ενωμένοι, τόλμησαν και κατάφεραν αυτό που ήταν αδύνατον στον καθένα ξεχωριστά. Ίσως το αίσθημα ανωτερότητας να τους δημιουργήθηκε λόγω κάποιας πολιτισμικής προόδου ή με την εμφάνιση ενός νέου όπλου. Το γεγονός ότι δεν σκότωσαν μόνο, αλλά και έφαγαν τον πατέρα, είναι αυτονόητο για τους κανίβαλους. Ο βίαιος προπάτορας ήταν σίγουρα το αξιοζήλευτο και τρομακτικό πρότυπο για κάθε έναν από αυτούς τους αδελφούς. Το ότι τον έφαγαν επέβαλε την ταύτιση μαζί του, ο καθένας πήρε μέσα του ένα κομμάτι από τη δύναμη του. Το τοτεμικό γεύμα, ίσως η πρώτη γιορτή της

¹³ Σ. Τσιτσίκου, *Η Ψυχολογία της Θρησκείας στον 21^ο αιώνα*, εκδ. Άρρητον, Αθήνα, 2011, σελ. 137.

ανθρωπότητας, ήταν η επανάληψη και αναμνηστική τελετή μιας εγκληματικής πράξης, που υπήρξε η αφετηρία για τόσα πολλά πράγματα, όπως για παράδειγμα την κοινωνική οργάνωση, για τους εθιμικούς περιορισμούς και για την ίδια τη θρησκεία».

Υπάρχει πληθωρισμός κριτικής αντιμετώπισης των χωρίων αυτών του *“Totem und Tabu”*. Μια πρώτη απάντηση, η οποία εντείνει την αμφιβολία και, εν πολλοίς, την αυθαιρεσία τού συμπεράσματος του Freud, σχετίζεται με την εξέταση διαφόρων ανατολικών ή μη θρησκευτικών παραδόσεων, όπως για παράδειγμα ο Theravada Βουδισμός, που δεν διαθέτει την μορφή τού πατέρα ή τη λατρεία ενός θεού¹⁴. Επίσης, η ίδια η επιστήμη τής Συγκριτικής Ανθρωπολογίας προβαίνει σε διάφορες παρατηρήσεις, σχετιζόμενες με το ζήτημα του Τοτεμισμού, απορρίπτοντας ότι ο Τοτεμισμός είναι ο ίδιος θρησκεία. Εν πολλοίς, οι σύγχρονες ανθρωπολογικές μελέτες αντιμετωπίζουν τον Τοτεμισμό περισσότερο ως κοινωνικό θεσμό, παρά ως κάποιου είδους θρησκεία. Άλλωστε, ο Τοτεμισμός δεν φαίνεται ότι αποτέλεσε κοινωνική πρακτική πολλών πρωτόγονων κοινωνιών¹⁵.

3. Μωσής και Μονοθεϊσμός.

¹⁴ Σ. Τσιτσιγκου, *Η Ψυχολογία τής Θρησκείας στον 21^ο αιώνα*, εκδ. Άρρητον, Αθήνα, 2011, σελ. 139: «Η φροϋδική ερμηνεία της θρησκείας είναι αμφίβολο αν μπορεί να εφαρμοστεί και εκτός των δυτικών πολιτισμικών ορίων, όπως λόγου χάριν ο Theravada βουδισμός, που δεν διαθέτει την μορφή του πατέρα ή τη λατρεία ενός θεού. Ακόμα, ο φροϋδισμός δεν εξηγεί μεταξύ των άλλων, την μητρική διάσταση της χριστιανικής εκκλησίας, την ύπαρξη γυναικείων θεοτήτων και την φεμινιστική θεολογία γενικά ή εν τέλει και αυτήν την αθεΐα. Κατά τον Allport, η εξήγηση που δίνει ο Freud για την έννοια του θεού από την έννοια του φυσικού πατέρα, δεν μπορεί να ισχύει καθολικά, αφού με την ίδια λογική θα μπορούσε και ο αθεϊσμός να ερμηνευτεί ως μία προβολή της αμφιθυμίας ή του μίσους προς τον πατέρα».

¹⁵ Οπ.π., σ. 140.

Το 1934 ο Freud ξεκινά τη σύνταξη του έργου *“Der Mann Moses und die Monotheistische Religion”*. Φαίνεται δυσεξήγητο το γεγονός ότι ο ύστερος Freud επέστρεψε στα «θρησκευτικά» έργα, που χαρακτηρίζαν την πρώιμη περιόδο του. Το έργο, απαρτίζεται από τρία μέρη ως προς τη δομή του. Πρόκειται για τρεις μελέτες διαφορετικής έκτασης, από τις οποίες οι δυο αναφέρονται στον Μωυσή. Με μια, λοιπόν, ιδιαίτερη ιστορική μελέτη, ο Freud αξιώνει να πραγματοποιήσει σε μεγαλύτερη κλίμακα την πρακτική, που ασκεί στο γραφείο του· θεωρεί, εν ολίγοις, ότι μπορεί να προεκτείνει την Ψυχανάλυση από τις αναμνήσεις τού αναλυόμενου σε ένα πιο συλλογικό ιστορικό επίπεδο. Για τον Freud, ο μύθος τής γέννησης του ήρωα (Μωυσής) και οι θρύλοι γύρω από αυτόν, εκφράζουν την προβολή ασυνείδητων φαντασιώσεων των ανθρώπων όλων των πολιτισμών. Ο Θεός εν ονόματι του Μωϋσή δεν παύει την εύνοιά του προς τους πιστούς, κατά το μέτρο τής παράλληλης σύνδεσης πίστης και προστασίας. Η πίστη στην παντοδυναμία τής σκέψης, ως νοητικό φαινόμενο νευρωσικής προέλευσης (τροποποίηση της εξωτερικής πραγματικότητας μέσω των διανοητικών δυνατοτήτων), βρίσκει ψευδαισθητικό υπο-στήριγμα στο πρόσωπο του Θεού ως μιας παντοδύναμης φηγούρας. Ο Θεός, απογυμνωμένος από κάθε σεξουαλικότητα, γίνεται το ιδανικό πρότυπο της ηθικής τελείωσης και η προσταγή Του μέσω των Προφητών για μια δίκαιη και ενάρετη ζωή, προϋποθέτει την παραίτηση από τους πρωτογονισμούς και τα ένστικτα.

Από την άλλη μεριά, και ενώ ο Freud θέλει να εισαγάγει το ρόλο των φαντασιώσεων, εντούτοις θεωρεί ότι η βασικότερη πολιτικοκοινωνική προϋπόθεση του Μονοθεϊσμού υπήρξε στην αρχαία Αίγυπτο, μέσω τού δεσποτικού κράτους, που ευνόησε έναν ιδιόμορφο Ουνιβερσαλισμό (*Universalism*). Μέσα από τον Ιουδαϊσμό, ο Freud ερευνά τις διαφορές του με άλλα θρησκευόμενα και εντοπίζει ως ειδοποιό τη διαφορά, που, κατ' αυτόν,

συνίσταται στους συμβολισμούς αυτής τής Θρησκείας, και συγκεκριμένα στη διαφορά μεταξύ *ΙΕΡΟΥ* (Holy) και *ΑΓΙΟΥ* (Sacred) —μια λεπτή και βαθιά διάκριση, στην οποία επανέρχεται, κατά τα τελευταία χρόνια, ο εβραϊκής καταγωγής Γάλλος φιλόσοφος Emmanuel Levinas—, όπως προκρίθηκε στους κόλπους τού Ιουδαϊσμού. Το *ΙΕΡΟΝ* (που είναι στενά συνυφασμένο με συγκεκριμένο χωροχρόνο) φαίνεται να παίζει τον ρόλο τού «αδύνατου», ενώ το *ΑΓΙΟΝ* (που αρμόζει καλύτερα στο Χριστιανισμό, δεδομένου ότι αποδεσμεύεται από κάθε χωροχρόνο) δεν συνιστά μια μυστική ουσία, αλλ', αντίθετα, την απουσία της, τον περιορισμό και την απαγόρευση, που ο Θεός ζητά από τούς ανθρώπους. Με τη δολοφονία τού μεγάλου άνδρα, εξαφανίζεται και η επίδρασή του, η οποία προσεγγίζει τις μάζες μέσω τής προσωπικότητάς του και των ιδεών, που αυτή υπερασπίζεται¹⁶.

Σημαντικοί συμβολισμοί, κατά τον Freud, είναι επίσης το ζήτημα της περιτομής, το συμβολικό δηλαδή υποκατάστατο της εκτομής, που ο πρωτόγονος πατέρας είχε επιβάλλει στους γιους του και επέβαλε τώρα ο Μωσής στον λαό του.

B. Η Ψυχολογία τής Θρησκείας.

Όλα όσα εκθέσαμε στα προηγούμενα, ειπώθηκαν με απώτερο σκοπό τη θεμελίωση της συσχέτισης της Λακανικής Ψυχανάλυσης με το Φροϋδικό ψυχαναλυτικό συγκείμενο. Νομίζουμε, τώρα, πως είναι απαραίτητο να αναφερθούμε, εν ολίγοις, και στον αρτιγέννητο κλάδο τής Ψυχολογίας τής Θρησκείας, θέτοντας στη συνολικότερη σκοποθεσία μας το ερώτημα σχετικά με το πώς η Λακανική μεταγλώσσα θα μπορούσε να προάγει κάποιους στόχους και ειδικότερα στον κλάδο αυτόν. Στα προλεγόμενα της *Ψυχολογίας τής Θρησκείας στον 21ο αιώνα*, ο ad hoc Καθηγητής τού ΕΚΠΑ

¹⁶ S. Freud, *Ο άνθρωπος Μωσής και η μονοθεϊστική θρησκεία*, μτφρ. Σ. Σταύρου, εκδ. Δαμινός, Αθήνα 1961, σελ. 109.

Σπυρίδων Τσιτσιγκός ορίζει το αντικείμενο της Ψυχολογίας τής Θρησκείας ως εξής:

«[...] Κατά μία ευρύτερη όμως και πιο σύγχρονη αντίληψη, η ψυχολογία της θρησκείας φαίνεται να ενδιαφέρεται για την συστηματική σπουδή των κινήτρων, δηλαδή των ορμών, των επιθυμιών, των συγκινησιακών αντιδράσεων, των στάσεων και των εμπειριών, των προτύπων συμπεριφοράς και αξιών που θετικά ή αρνητικά σχετίζονται πολιτιστικά με κάποια δοσμένα θρησκευτικά πιστεύω ως προς τη γλώσσα, τα σύμβολα και τις πρακτικές [...] Το έργο της ψυχολογίας της θρησκείας είναι πολυδύναμο και πολλαπλό. Πρόκειται για μία ψυχολογία που ασχολείται τόσο με τα θρησκευτικά πρόσωπα και τις εμπειρίες τους, όσο και με τα παραθρησκευτικά φαινόμενα, σύμβολα, ιδέες και αντικείμενα»¹⁷.

Προσδι-ορίζοντας περαιτέρω τον νέο επιστημονικό κλάδο αυτόν, ο ως άνω Καθηγητής σημειώνει πιο συμπυκνωμένα:

«Ψυχολογία τής Θρησκείας είναι η συστηματική μελέτη —με βάση τις τρέχουσες επιστημονικές (ψυχιατρικές και ψυχολογικές) θεωρίες και μεθόδους— τών προσωπικών και συλλογικών ορμών, επιθυμιών, συγκινησιακών και συναισθηματικών αντιδράσεων, πεποιθήσεων (γνωσιών, *reflexivity*, *mindsets* κ.λπ.), στάσεων συμπεριφοράς και αξιών, βιωμάτων και ταυτοτήτων, που νευροβιολογικά, γνωσιακά, εμπειρικά, κοινωνικά και πολιτισμικά σχετίζονται με το θρησκευτικό και πνευματικό «σημαίνον», μέσω

¹⁷ Σ. Τσιτσιγκός, *Η Ψυχολογία τής Θρησκείας στον 21^ο αιώνα*, εκδ. Άρρητον, Αθήνα, 2011, σελ. 90-93.

*τής γλώσσας, τών συμβόλων, τών συνειδητών και ασυνείδητων
πράξεων κ.ο.κ.»¹⁸.*

Ο ορισμός αυτός καλύπτει τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του αρτιγέννητου και πολύ ενδιαφέροντος κλάδου (τής Ψυχολογίας τής Θρησκείας). Κατά συνέπεια, η διερευνητική προσέγγιση της ψυχαναλυτικής πρακτικής θα μπορούσε να επιφέρει καρπούς σε κάποια ευεπίφορα πεδία τής Ψυχολογίας τής Θρησκείας. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να προβεί σε ιδιαίτερα καίρια συμπεράσματα αναφορικά με τη φαινομενολογική προσέγγιση της θρησκείας, την παθολογική θρησκείοψυχολογία κ.ο.κ., βοηθώντας έτσι να εξεταστούν οι ψυχικές παρεκκλίσεις σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, που απορρέουν από μια συγκεκριμένη θρησκευτικότητα, ή, εν τέλει, στην εφαρμοσμένη Ψυχολογία τής Θρησκείας, την κλινική θρησκείοψυχολογία κ.λπ., μελετώντας την προσωπική και κοινοτική θρησκευτικότητα/πνευματικότητα στην πράξη.

¹⁸Σ.Τσιτσιγκου, «Ψυχολογία τής Θρησκείας», <https://eclass.uoa.gr/courses/SOCTHEOL137/>

Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΛΑΚΑΝΙΚΗ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ

A. Freud και Lacan.

Ο Lacan θα υιοθετήσει μια αντισυμβατική, κατά κάποιον τρόπο, αντίληψη, σχετιζόμενη με την ίδια τη διαδικασία της Ψυχανάλυσης και των πρακτικών – τεχνικών ζητημάτων της. Δηλώνοντας πίστη στο φαινόμενο “*Zeigarnik*”, ο Lacan, θα χρησιμοποιήσει πολλές φορές την πρακτική της «συγκοπής» για τον τερματισμό μιας συνεδρίας, ή θα οργανώσει συνεδρίες, οι οποίες θα διαρκούν μόνο μερικά λεπτά. Όταν θα κηρύξει την «επιστροφή στον Freud» μέσα από την επιστήμη των ονείρων, ο Lacan, θα έχει συγκροτήσει μια τέτοια σκέψη, η οποία θα του προσδώσει μια κατάφωρα διακριτή ψυχαναλυτική ταυτότητα. Με την «επιστροφή στον Freud», μπορούμε να δούμε ένα συγκεκριασμό των δυο σκέψεων. Ο Lacan θα αποδεχθεί την «τριδιάστατη» ψυχαναλυτική οπτική: την οπτική τού αναλυόμενου, την οπτική τού αναλυτή και την οπτική ενός «κριτή», δημιουργημένου από το Υπερεγώ.

Μια άλλη ειδοποιός διαφορά μεταξύ τού Freud και του Lacan, είναι η αντιμετώπιση του Οιδιπόδειου συμπλέγματος. Κατά τον Lacan, το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα είναι μια συμβολική δομή, και μάλιστα η πρωταρχική δομή, που ορίζει τις συμβολικές και ασυνείδητες σκέψεις μας. Η σημαντικότητα του Οιδιπόδειου συμπλέγματος έγκειται στο γεγονός ότι σηματοδοτεί τη μετάβαση από το φαντασιακό στο συμβολικό, μέσω όμως ενός τρίτου χώρου, του «ονόματος του πατέρα». Ο όρος αυτός δεν συμβολίζει τον πραγματικό πατέρα, αλλά το πατρικό σημαίνον (signifiant): πρόκειται για μια συμβολική θέση, που το παιδί

αντιλαμβάνεται ως τη θέση τού αντικειμένου τής επιθυμίας τής μητέρας¹⁹.

B. Βασικά στοιχεία τής Λακανικής θεωρίας.

1. Γενικά.

Η θεωρητικοποίηση της ψυχαναλυτικής πρακτικής από τον Lacan γέμει πολλών νεολογισμών και πληθώρας σχημάτων, τα οποία αποτελούν τον βασικό λόγο, που ακόμη και σήμερα ο Lacan αντιμετωπίζεται από μια διχαστικότητα μεταξύ των μελετητών. Η ανυπαρξία λημμάτων για τον Lacan σε πολλά πονήματα, σχετιζόμενα με την ιστορία τής Ψυχολογίας, είναι αποδεικτικό αυτής τής αλήθειας²⁰.

Ανεξάρτητα από το αν και κατά πόσο υπεραπλουστευτική και εν ολίγοις ανταποκρινόμενη στην ιστορική πραγματικότητα είναι αυτή η πρακτική, χρησιμοποιείται εδώ ως δηλωτικό τού γεγονότος ότι ο Lacan αποτέλεσε για αρκετές δεκαετίες μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα της Ψυχανάλυσης, μια «σέκτα» της, όπως θα πουν, όσοι αντιλαμβάνονται την Ψυχανάλυση ως μια κάποια μορφή «θρησκείας». Ο Lacan επέδειξε ιδιαίτερη ζέση αναφορικά με τις προεκτάσεις τής Ψυχανάλυσης στη Λογοτεχνία και στις λοιπές

¹⁹ S. Homer, *Εισαγωγή στον J. Lacan*, μτφρ. Σ. Μαύρη, εκδ. Oposito, Αθήνα, 2017, σελ. 84.

²⁰ Ανατρέχοντας ενδεικτικά στο «Λεξικό τής Φιλοσοφίας» τού τ. Πρύτανη Αθηνών, Θ. Πελεγρίνη, διαβάζουμε: «Ο Lacan, ο οποίος εξαιτίας του αινιγματικού ύφους της γραφής του και των ετερόδοξων απόψεων του, έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών συζητήσεων και αντιπαραθέσεων μεταξύ ψυχολόγων και γενικότερα διανοουμένων, επιχείρησε να επανερμηνεύσει τη διδασκαλία του Freud βάσει της δομοκρατικής προσέγγισης της γλώσσας, την οποία εισηγήθηκε ο Σωσύρ. Ανασυνθέτοντας τη θεωρία του Freud για το υποσυνείδητο, περί του οποίου πιστεύει ότι είναι δομημένο όπως μία γλώσσα- με όρους μίας γλώσσας μεταφορικών και μετωνυμικών τεχνασμάτων και εφευρημάτων, παραλλήλισε την είσοδο του παιδιού στη γλώσσα και στην κοινωνία με το οιδιπόδειο στάδιο της διδασκαλίας του Freud» (Θ. Πελεγρίνη, *Λεξικό τής Φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005, σελ. 941).

Τέχνες, όπως, άλλωστε προκύπτει και από τη συνολικότερη συγγραφική του παραγωγή. Ήδη από το 1926, διατηρεί φιλικούς δεσμούς με τον ποιητή Paul Claudel (1904-1989) και τον ζωγράφο Salvador Dali (1904-1989), ενώ υπήρξε και προσωπικός γιατρός του ζωγράφου και γλύπτη Pablo Picasso (1881-1973). Τρία χρόνια αργότερα, θα συνδεθεί και με τον συγγραφέα James Joyce (1882-1941), όταν θα είναι παρών στην πρώτη δημόσια ανάγνωση του “*Ulysses*” (1922), του έργου από το οποίο κανείς δεν μπόρεσε να ξεφύγει, όπως θα έγραφε ο Thomas Eliot (1888-1965)²¹.

Ο Lacan έρχεται να προστεθεί σε αυτήν την προεγκατεστημένη καθεστηκία ψυχαναλυτική τάξη, όταν έχει ήδη στον πυρήνα της απαρτιστεί από ετερόκλητα πεδία και ετερόκλητες θεωρητικές συμβολές (όσο ετερόκλητη μπορεί να είναι η συμβολή τού Freud σε σύγκριση με αυτήν τού C. Jung), οι οποίες θα αποτελέσουν οδοδείκτη για την παγίωση μιας σταθερής πυρηνικής θεωρίας από τον J. Lacan²². Έτσι, ο Lacan έρχεται στο πεδίο τής Ψυχανάλυσης, όπως έρχεται το παιδί—κατά τη θεώρησή του—σε ένα παγιωμένο γλωσσικό σύστημα, το οποίο όχι μόνο το αλλοτριώνει, αλλά του αφήνει και ένα αίσθημα μη-τελειότητας, όταν χειρίζεται τις γλωσσικές δομές. Υπό το ίδιο αυτό καθεστώς, ο Lacan θα προσπαθήσει να μεταβάλλει τη μορφή και το περιεχόμενο πολλών ψυχαναλυτικών όρων, με σκοπό να τους ανανοηματοδοτήσει εννοιολογικά και σημασιολογικά.

Στο βαθμό αυτόν τής ανανοηματοδότησης, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία οι θεωρητικές του προσεγγίσεις, οι οποίες ξεκινούν το 1953,

²¹ Ήταν, άλλωστε, γνωστό το ενδιαφέρον, που ανέπτυξε ο Lacan για τη Λογοτεχνία και τη λογοτεχνική κριτική. Πολλές μεταμοντέρνες λογοτεχνικές Σχολές έχουν σήμερα υιοθετήσει τα πορίσματα των Λακανικών ερευνών (βλ. J. M. Rabate, *Jacques Lacan: Psychoanalysis and the subject of literature*, Palgrave, New York, 2001).

²² C. Hackett, “Psychoanalysis and Theology: Jacques Lacan and Paul”, *Journal of Religion and Health* 21/3 (1982) 185.

και η ρήξη του με τους επίσημους ψυχαναλυτικούς θεσμούς, όπως και με την εισαγωγή νέων όρων – εννοιών. Ο Lacan, ήδη από το 1953, έχει ξεκινήσει να αποστασιοποιείται από την παραδοσιακή Ψυχιατρική για τους λόγους, που παραθέσαμε στα προλεγόμενα αυτής τής εργασίας. Μάλιστα δε, έχει ήδη προσεγγίσει —υπό το πρίσμα τής Ψυχανάλυσης— και ανανοηματοδοτήσει το πεδίο των ψυχώσεων, κάνοντας έτσι εμφανές ότι το πεδίο του Λακανικού συμβολικού βρίσκεται εγγύτερα στην ανακάλυψή του. Το έγκλημα των αδελφών Papin αποτέλεσε ευεργετική συνθήκη, για να αναφερθεί ο Lacan στο ζήτημα της ψύχωσης και να εισαχθεί στην κατανόηση των νευρώσεων. Για τον Lacan, οι ψυχωτικοί μεταφέρουν στους άλλους τα ερωτήματα και τις αμφιβολίες τους με τη διάθεση να απαλλαγούν από την αγωνία τους· ταυτόχρονα, με τη μεταβίβαση (transference) αυτών των συναισθημάτων τους στους άλλους, οι άλλοι καθίστανται διώκτες τους, εκτός από φορείς αυτών των αρνητικών χαρακτηριστικών²³.

²³ M. Dethy, *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση του Lacan*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2000, σελ. 23: «Οι αδερφές Papin, υπήρξαν υπηρέτριες ενός δικηγόρου, της συζύγου και της κόρης του σε μια μικρή επαρχιακή πόλη τής Γαλλίας. Η βίαιη συμπεριφορά της συζύγου του δικηγόρου, οδήγησε τις αδερφές και την οικογένεια να σταματήσουν ακόμη και τις λεκτικές επικοινωνίες μεταξύ τους. Κατά τον Lacan φυσικά, αυτή η σιωπή είχε κατάφωρα πληροφοριακό περιεχόμενο. Δεν ήταν επίσης τυχηματικό απότοκο, αλλά κατάληξη της συνολικότερης βίαιης, βάρβαρης και βάνανσης αντιμετώπισης της σπιτονοικοκυράς προς τις αδερφές, τις οποίες συστηματικά κακοποιούσε. Τη νύχτα τής 2^{ης} Φεβρουαρίου του 1933, μετά από μια γενικευμένη συσκότιση η οποία προκλήθηκε από κάποια απροσεξία των υπηρετριών, η σπιτονοικοκυρά δέχτηκε την επίθεση των αδερφών μαζί με την κόρη της. Με μια παροξυσμική μανία, οι αδερφές ξεριζώνουν τα μάτια της σπιτονοικοκυράς και της κόρης της, χτυπούν με σφυριά τα πρόσωπα τους (σε σημείο που δεν μπορούσαν πλέον να αναγνωριστούν από τις αρχές) ενώ σκίζουν με αιχμηρά αντικείμενα τους γλουτούς τους, βάζοντας το σώμα της μίας με το αίμα της άλλης. Μετά το έγκλημα, οι αδερφές ξαπλώνουν γυμνές στο ίδιο κρεβάτι αναφωνώντας «επιτέλους καθαρίσαμε!» (sic). Εδώ ακριβώς θα γίνει και η νευραλγική διαπίστωση του Lacan. Την ύπαρξη μιας περιέργης ροπής του ψυχωτικού να πραγματοποιήσει κάποιες γλωσσικές μεταφορές μίσους, όπως για παράδειγμα το «θα σου ξεριζώσω τα μάτια» και δηλώνεται έτσι ο συγκερασμός του

Για τον Lacan, η γέννηση του ανθρώπου είναι πάντοτε πρόωρη και η πρόωρη γέννηση των ανθρώπων εγκυμονεί διάφορους κινδύνους. Απόδειξη της διαπίστωσης αυτής είναι το γεγονός ότι, αν αφεθούμε μετά τη γέννησή μας, το πιθανότερο είναι ότι θα πεθάνουμε. Μέσα στο ίδιο αυτό συγκείμενο, είναι που θα προκύψει και η πρώτη επαφή τού ανθρώπου με τον εαυτό του. Το παιδί συναντά μια πηγή ανείπωτης ανησυχίας, βλέποντας τον εαυτό του στον καθρέφτη· δεν μπορεί να αναγνωρίσει τον εαυτό του στην ολότητα του, ενώ του φαίνεται δυσεξήγητο το πώς όλος αυτός ο κόσμος, γεμάτος εκρήξεις σκέψεων, μπορεί να αποδοθεί με αυτήν την απονευρωμένη-υλική εικόνα. Εν πολλοίς, δεν μπορεί να αναγνωρίσει τον εαυτό του στην ολότητά του. Ο καθρέφτης δεν μπορεί να καθρεφτίσει τα αισθήματα, τις σκέψεις και τις φαντασίες, οι οποίες συνοδεύουν τον νέο άνθρωπο. Ο νέος άνθρωπος, για πρώτη φορά, αντικρίζει τον εαυτό του να αντικρίζει...! Η στιγμή είναι κομβική για το σύνολο της αναπτυξιακής πορείας τού ανθρώπου, ο οποίος θα συνεχίσει να συνοδεύεται από ένα συναίσθημα ατέλειας και άγχους, κάθε φορά που θα αντικρίζει τον εαυτό του, προϊόντος του χρόνου, σε φωτογραφίες, μαγνητοσκοπήσεις ή καθρέφτες. Το «διαμελισμένο» (διπλό: διηρημένο/διχασμένο) αυτό σώμα τού μωρού περνά από μια διαδικασία συγκόλλησης, η οποία δίνει στον νέο άνθρωπο τη δυνατότητα να ασκήσει ένα νέο έλεγχο πάνω στο σώμα του· φαντασιακά δηλ. αιχμαλωτίζεται απ' αυτήν τήν εξωτερική του εικόνα. Από εδώ ξεκινά και το συνολικότερο φαινόμενο του μεταβατισμού (transitivisme) ή μιμητισμού²⁴. Ο νέος άνθρωπος πλέον

φαντασιακού με την πραγματικότητα, χωρίς να υπάρχει πλέον η δυνατότητα της διάκρισης και απο-ταυτοποίησής τους.

²⁴ Γενικότερα για το ζήτημα του μιμητισμού βλ. R. Dawkins, *Το εγωιστικό γονίδιο*, και ιδιαίτερα την περίπτωση των πεταλούδων του Bristol. Συσχετίστηκε, εν πολλοίς, το χρώμα της πεταλούδας με το θάνατό της. Προϊόντος τού χρόνου, η

θα υποστεί μια -κατά κάποιον τρόπο- αλλοτρίωση, που ο Lacan αποκαλεί *φαντασιακό* (ως το επίπεδο, στο οποίο λαμβάνει χώρα αυτή η ταύτιση του νέου ανθρώπου με το είδωλό του), υποδηλώνοντας έτσι μέσω τού αντικατοπτρισμού την αιχμαλωσία τού παιδιού στην εικόνα. Ο Lacan θα επιστρέψει αργότερα στο θέμα αυτό, για να προβεί σε περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με το στάδιο αυτό.

2. Συμβολικό – Φαντασιακό – Πραγματικό.

Θεμελιακή για το σύνολο της Λακανικής σκέψης είναι η διάλεξή του στο πλαίσιο της νεοϊδρυθείσας ψυχαναλυτικής εταιρείας, με τίτλο *“Reel, Symbolique et imaginaire”*. Ως έναυσμα, ο Lacan θα χρησιμοποιήσει κάποιες μελέτες τής ψυχολόγου Melanie Klein (1882-1960). Η Klein, δημοσιεύει μια μελέτη της, σχετιζόμενη με μια περιπτωσιολογική προσέγγιση ενός ασθενή της. Ο νεαρός ασθενής της βλέπει την ψυχαναλύτρια σαν έπιπλο, καθώς βρίσκεται εκτός τού *συμβολικού* και του *φαντασιακού*. Το παιδί αυτό ζούσε αποκλειστικά μέσα στο Λακανικό *πραγματικό*.

Για τον Lacan, το *συμβολικό* σχετίζεται με το «λέγειν» και τη συμβολική λειτουργία, όπως την εννοούσε ο ανθρωπολόγος Levi Strauss (1908-2009). Εξ άλλου, το *φαντασιακό* σχετίζεται με την εικόνα τού ομοίου μας, αλλά και με την ίδια μας την παράσταση. Τέλος, το *πραγματικό* (*réel*) -που διακρίνεται από την πραγματικότητα- είναι ό,τι παραμένει εκτός τής εγκαθίδρυσης του *συμβολικού*, αν και στη συγκρότηση του *συμβολικού* ο Lacan θεωρεί ότι οι εκφραστικές

επιστήμη αρνήθηκε να υιοθετήσει ότι ο μιμητισμός αυτός ήταν ικανός να αποσοβήσει ή έστω να μειώσει τον κίνδυνο του καταναλισκομένου να μην καταναλωθεί. Υιοθετήθηκε, έτσι, μια άλλη ερμηνεία, κατά την οποία η ενσωμάτωση μιας νέας εικόνας τού είδους σχετίζεται με την παγίδευση στην εικόνα τού περιβάλλοντος. Περισσότερα βλ. R. Dawkins, *Το εγωιστικό γονίδιο*, μτφρ. Π. Δεληβοριά, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα 2007, σελ. 45.

δυνατότητες της ανθρώπινης φύσης πραγματώνονται μέσα στο ίδιο το πεδίο της γλώσσας. Μάλιστα, ο Lacan ρηματικά δηλώνει:

«[...] όλο το πρόβλημα από 'δω και στο εξής έγκειται στην σύζευξη του συμβολικού και του φαντασιακού μέσα στη σύσταση του πραγματικού»²⁵.

Εν πολλοίς, από τη διακήρυξη του Lacan αυτήν προκύπτουν κάποια σημαντικά συμπεράσματα. Όπως προαναφέρθηκε, το συμβολικό θα δηλώνει τη συνολική τάξη της γλώσσας, ενώ το φαντασιακό θα αποτελεί μια τυπικά ανθρώπινη παραγωγή, ενδεχομένως προϊόν της κατοχής του νεοφλοιού. Τέλος, δεν πρέπει να συγχέουμε, πρώτον, το πραγματικό με την πραγματικότητα, και, δεύτερον, το πραγματικό (όπως λ.χ. θα μπορούσε να είναι η θρησκεία) με το αληθινό. Ο Lacan παρουσιάζει τη θρησκεία ως μια άρνηση της αλήθειας, και όχι του πραγματικού. Η λειτουργία των θυσιαστικών τελετουργιών ήταν και είναι να «αποπλανήσουν» τον Θεό, ερεθίζοντας την επιθυμία Του²⁶. Κατά τον Lacan, το αληθινό είναι το συγκεκριμένο, το ορατό. Άλλο ένα βασικό στοιχείο για τη συνολικότερη κατανόηση της Λακανικής θεωρίας ζήτημα, είναι -όπως και παρακάτω θα δούμε- ότι το πραγματικό και το φαντασιακό συνδέονται.

Συνεχίζοντας, ο Lacan συγκροτεί το συμβολικό, διακρίνοντας ανάμεσα στην ομιλία και τη γλώσσα. Το υποκείμενο κατανοείται ως διακριτό από το Εγώ (που, ουσιαστικά, συνίσταται από μια φαντασιακή δομή)²⁷. Οπότε, μπορεί αλλιώς π.χ. να θρησκευέται το

²⁵ Περισσότερα βλ. Σ. Κ. Τσιτσίκου, *Θεός και έρωσ*, εκδ. Tremendum, Αθήνα, σελ. 76-79.

²⁶ J. Lacan, *The Seminar, Book XI, The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*, 1964, επιμ. J.-A. Miller, transl. by A. Sheridan, London: Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, 1977, p. 113.

²⁷ Mutatis mutandis, ο Γερμανο-Αμερικανός ψυχολόγος και ψυχαναλυτής Erik H. Erikson (1902-1994) διακρίνει το αγγλικό "I" (Εγώ) ως μητρικής matrix από το "Ego"

υποκείμενο, και αλλιώς το (ναρκισσευόμενο) Εγώ του! Άλλωστε, η επιτομή της Λακανικής παραγωγής θα μπορούσε να εντοπιστεί ακριβώς σε αυτήν την περίοδο, την περίοδο δηλ. της εξέτασης της γλώσσας στην Ψυχανάλυση και στη διαμόρφωση της μάλλον σημαντικότερης Λακανικής σκέψης: «Το ασυνείδητο είναι δομημένο σαν γλώσσα»²⁸.

Φυσικά, το πολιτισμικό υπόβαθρο επηρεάζει σε μέγιστο βαθμό τον Lacan και, συγκεκριμένα, αντλείται υλικό από εκείνο το πεδίο της μελέτης τού Δομισμού (Structuralism) και από τη γλωσσολογική θεωρία. Αντισυμβατικά ξεκινώντας, η δομική μεθοδολογία του L. Strauss προέρχεται από τη διάκριση αυτήν τού ιδρυτή της νεότερης Γλωσσολογίας, Ferdinand de Saussure (1857-1913), μεταξύ γλώσσας και ομιλίας: η διάκριση ανάμεσα σε δεδομένο σύστημα, όπως είναι η γλώσσα, και την ατομική έκφραση ή εκδήλωση αυτού τού συστήματος, όπως συμβαίνει στην ομιλία²⁹.

Επίσης, σημαντική για τη συγκρότηση της Λακανικής σκέψης - όπως προαναφέρθηκε- κρίνεται και η θεωρία του Saussure, η οποία θα διακρίνει τρεις πτυχές της γλώσσας: α) την ίδια τη γλώσσα ως παγκόσμιο ανθρώπινο φαινόμενο επικοινωνίας, β) τη γλώσσα ως μια συγκεκριμένη γλώσσα ή γλωσσικό σύστημα, και γ) την ομιλία ως τη γλώσσα στη χρήση της συγκεκριμένης λεκτικής πράξης ή δήλωσης³⁰.

[E. Erikson, *Human Strength and the Cycle of Generations*, 1964, p. 146, του ιδίου, *Identity: Youth and Crisis*, 1968, pp. 216-221, του ιδίου, "The Galilean sayings and the sense of 'Y'", *The Yale Review* 70 (1981) 321-362].

²⁸ Το ασυνείδητο είναι το άθροισμα των επιπτώσεων της ομιλίας πάνω σ' ένα υποκείμενο, στο επίπεδο εκείνο όπου, το υποκείμενο, σχηματίζεται από τις επιπτώσεις του σημαίνοντος. Αυτό δείχνει ότι, μέσα στον όρο «υποκείμενο», δεν δηλώνουμε το ζωντανό υπόστρωμα, που χρειάζεται στο υποκειμενικό φαινόμενο, ούτε κανενός είδους ουσία, αλλά το Καρτεσιανό υποκείμενο, που εμφανίζεται τη στιγμή όπου η αμφιβολία αναγνωρίζεται ως βεβαιότητα.

²⁹ S. Homer, *Εισαγωγή στον Z. Lacan*, μτφρ. Σ. Μαύρη, εκδ. Oposito, Αθήνα, 2017, σελ. 59.

³⁰ Οπ.π., σελ. 62.

Ως εκ τούτου, αντίστοιχα για τη θρησκεία θα μπορούσαμε να διακρίνουμε: α) την κοινή πανανθρώπινη θρησκευτικότητα, β) μια συγκεκριμένη Θρησκεία, και γ) την ιδιάζουσα «θρησκευτική γλώσσα» σε κάθε πολιτισμό.

Λόγω τής συνολικότερης σκοποθεσίας τής παρούσας μελέτης δεν είναι δυνατόν να επεκταθούμε περαιτέρω στο σύνολο της Λακανικής σκέψης και της ψυχαναλυτικής θεωρίας τού ιδρυτή της. Αξίζει, ωστόσο, να αναφέρουμε ότι οι Λακανικές καινοτομίες, τα καινοφανή στοιχεία της Λακανικής σκέψης δεν σταματούν εδώ. Προϊόντος τού χρόνου, θα δούμε ότι νέες ρηξικέλευθες Λακανικές έννοιες θα έρθουν να πλαισιώσουν, ή ακόμα και να βελτιώσουν, το πεδίο τής Ψυχανάλυσης, θεωρητικοποιώντας τις Φροϋδικές επιταγές, τις Φροϋδικές σκέψεις και υποθέσεις (Βλ. *ιδανικό εγώ, ιδεώδες τού Εγώ, jouissance* κ.ο.κ.). Αυτό, πάντως, που αξίζει να σημειωθεί, είναι ότι μια σημαντική διαφορά μεταξύ τού Lacan και του Freud, υφέρπει ακριβώς σε αυτό το σημείο· με τη χαρτογράφηση του *συμβολικού*, ουσιαστικά ο Lacan δηλώνει πως από τη στιγμή που εμφανίζονται τα σύμβολα, το υλικό τού νου ταξινομείται με βάση αυτά, χωρίς όμως να δηλώνει ότι τα πάντα είναι αναγώγιμα στο *συμβολικό*. Εδώ έγκειται η διαφορά, διότι για τον Lacan, για τον οποίο το ασυνείδητο δομείται ως γλώσσα -όπως προαναφέραμε- το ασυνείδητο αποτελεί σημαίνον υλικό. Άρα, το ασυνείδητο είναι μια διαδικασία *σημαινότητας*, η οποία όμως δεν είναι ανεξάρτητα ελέγξιμη. Η γλώσσα αυτή μιλά μέσα από μας, παρά εμείς μέσω αυτής τής γλώσσας! Αυτό, μεταγλωττιζόμενο θρησκειακά θα σήμαινε πως το «Θεϊόν» μιλά μέσα από το συνειδητό μας.

Ο Lacan, ως γνωστό, θα ορίσει το ασυνείδητο ως τον λόγο τού «άλλου» (κάθε αντικείμενο, που ως αντανάκλαση ή προβολή μας υποκαθιστά τήν έλλειψή μας), ενώ ο «μεγάλος Άλλος» (ο συμβολικός τόπος ή τάξη, ή «τόπος τής αλήθειας», τής καλής ή της κακής

πίστης/εμπιστοσύνης με ένα άλλο υποκείμενο, αρχής γενομένης από τη μητέρα και, στη συνέχεια, η γυναίκα γενικά) είναι και η ίδια η γλώσσα, η συμβολική τάξη, αυτή που δεν μπορεί να αφομοιωθεί πλήρως από το υποκείμενο, η πραγματικά μεγάλη δηλαδή ετερότητα, η οποία συγκροτεί πυρηνικά το ασυνείδητό μας.

Αργότερα, θα εξετάσουμε το πώς το σύμπτωμα, για τον Lacan, γίνεται κατανοητό ως μια ομιλία, που χαρακτηρίζεται από την αδυνατότητα της πραγμάτωσής της και η οποία πρέπει να βρει τους διαύλους εξωτερικεύσης. Το άτομο μιλά κατά κάποιον τρόπο με τα συμπτώματα και, γι' αυτό, υπάρχει ανάγκη αποκρυπτογράφησης τους. Τα λογοκριμένα συνειδητά μηνύματα μπορούν να μετατεθούν σε ψυχοσωματικές ασθένειες. Ο Lacan θεωρεί ότι υπάρχουν κάποιες δίοδοι, ούτως ώστε, αν υπάρχουν λέξεις παγιδευμένες στο σώμα, ως συμπτώματα, να μπορούν να εξωτερικευτούν. Ενδεχομένως, και ολόκληρες νευρώσεις μπορούν να είναι οργανωμένες από (θρησκευτικές ή πνευματικές) λέξεις. Άρα, οι λέξεις αποτελούν για τον Lacan το ίδιο το υλικό των συμπτωμάτων.

3. Το Λακανικό υποκείμενο.

Ab Initio, το υποκείμενο θα γεννηθεί, θα συγκροτηθεί και θα αποκτήσει τα γνωσιακά σχήματα μέσα στον «τόπο τού άλλου» και γι' αυτό η θεραπευτική προσέγγιση του Lacan αποσκοπεί στην ανάγκη να ξεφύγει το άτομο από τις «θύρες ταύτισης» και να αναπτύξει βαθύτερες σχέσεις με τους άλλους. Εδώ ακριβώς μπορούμε να δούμε τη μεγάλη συνεισφορά της Λακανικής θεωρίας σε συγκριτική θεώρηση με άλλες θεωρίες, όπως λ.χ. αυτήν τού Γάλλου φιλοσόφου Emmanuel Levinas (1906-1995). Πρόκειται όχι απλώς για μια επιδερμική ή ακροθιγή προσέγγιση του υποκειμένου με τον Άλλον,

αλλά για μια ακριβώς διϋποκειμενική ταύτιση του υποκειμένου με τον ίδιο τον λόγο του Άλλου· εκεί δηλαδή που αποτυγχάνει η φιλοσοφική προσέγγιση του Levinas με την αδυνατότητα του υποκειμένου να προσεγγίσει ουσιαστικά την ετερότητα, ή εκεί που η Φαινομενολογία του φιλοσόφου Edmund Husserl (1859-1938) μας γνωστοποιεί πως, όντας ένα εγωιστικό υποκείμενο με εγωτικό ορίζοντα, που δεν μπορώ να ξέρω αν οι άλλοι παρουσιάζονται πραγματικά στη συνείδησή μου και αν είναι πραγματικοί τόσο όσο είμαι πραγματικός εγώ - εισάγοντας κάποιου είδους αυτισμό- , ο Lacan θεωρεί απαραίτητο το υποκείμενο να συνίσταται από ένα διαλογικό «είναι», όπως ορθά είχε προβλέψει ο Γερμανός υπαρξιστής φιλόσοφος Martin Heidegger (1889-1976) ήδη από το 1927 στο έργο του "*Sein und Zeit*". Σύμφωνα με τη Λακανική θεωρία, «υποκειμενοποιούμαι» για χάρη τού Άλλου. Ο Lacan κατανόησε ήδη από τη δεκαετία τού 50' πόσο απαραίτητο για την υποκειμενική τελείωση είναι η διϋποκειμενική προσέγγιση· τόνιζε δε όλο και περισσότερο τον οργανωτικό χαρακτήρα τού συμβολικού, δηλαδή των κοινωνικών, πολιτισμικών και γλωσσικών δικτύων, εντός των οποίων γεννιόμαστε. Όλα αυτά προϋπάρχουν στη γέννησή μας. Η γλώσσα βρίσκεται στον «τόπο» της πριν από τη στιγμή τής γέννησής μας. Όλα δε τα περιβαλλοντικά αυτά δίκτυα, όπως είναι η θρησκεία, θα αποτελέσουν το συνολικότερο υπόβαθρο, μέσα στο οποίο κινούμαστε με τη γέννηση· δενόμαστε μέσα από την εικόνα και μέσα από λέξεις και τα ονόματα, που χρησιμοποιούν οι άλλοι για εμάς. Με άλλα λόγια, η ταυτότητά μας -κατά κάποιον τρόπο- εξαρτάται από τον τρόπο, με τον οποίο θα δεχτούμε τις λέξεις τού «μεγάλου Άλλου» (πρωταρχικά, τής μητέρας μας και έπειτα όλων των άλλων, γενικότερα). Ο Lacan, άλλωστε, θα εντοπίσει ακόμη και μέσα στη διαλεκτική κυρίου και δούλου και στη "*Phenomenologie des Geistes*"

του φιλοσόφου Friedrich Hegel (1770-1831), ότι η γένεση της συνειδητότητας έχει να κάνει με τον Άλλον, όρους που θα ξαναχρησιμοποιήσει στην όψιμη φάση του.

Έτσι, το υποκείμενο για τη Λακανική παράδοση συνιστά, σε τελική ανάλυση, ένα ρήγμα κατ' αρχήν μέσα στον ίδιο τον λόγο. Από τον «μεγάλο Άλλο» θα περάσουμε στο αντικείμενο α, το οποίο φαίνεται πως είναι η επιθυμία τού Άλλου, που έρχεται να προσδιορίσει το υποκείμενο. Ο άνθρωπος γεννιέται, μαθαίνοντας τις επιθυμίες ενός Άλλου. Έτσι ακριβώς, υπ' αυτό το διαλεκτικό πρίσμα φαίνεται πόσο διαφορετική είναι η ανάλυση του υποκειμένου και της διϋποκειμενικότητας του Lacan με τον Levinas και τις φιλοσοφίες τού Ρομαντισμού, που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, καθώς και στην Belle Époque, που αντιμετωπίζουν τον Άλλον με ένα ναρκισσιστικό εγωτικό τρόπο, με ένα τρόπο μέσα από τον οποίο ο Άλλος σβήνει και χάνεται, αλλά και μέσα από τον οποίο ο Άλλος είναι χρήσιμος, μόνο στο βαθμό που οικοδομεί το υποκείμενό μου. Ο Άλλος στη Γαλλική Φιλοσοφία, και συγκεκριμένα στον E. Levinas, διαρκεί για μένα μόνο μια στιγμή· τη στιγμή, που θα αποτελέσει επίκουρο στη συνειδητότητα της υποκειμενικότητας μου³¹. Εν πολλοίς, πόρρω απέχει από του να αποτελέσει μέλος τής οντολογικής μου ταυτότητας. Σε πλήρη αντιδιαστολή με τον Levinas, ο Lacan θεωρεί πως είναι αδύνατο χωρίς τον Άλλον να υπάρξει υποκείμενο· είναι δε αδύνατον, στη βάση ότι η επιθυμία τού ανθρώπου είναι να τον επιθυμήσει ο Άλλος, ή: ο άνθρωπος επιθυμεί την επιθυμία τού Άλλου γι' αυτόν. Έτσι, λοιπόν, η πτύχωση από την οποία αναβλύζει το μικρό α, δημιουργείται με την κατάρρευση της υποθετικής ενότητας της μητέρας με το παιδί. Υπάρχει φυσικά και μια

³¹ Οπ.π., σελ. 27.

ιδιότροπη διαβάθμιση. Επιθυμώντας να αναγνωρίσω και να βρω το μικρό α, επιθυμώ ακόμη περισσότερο και στο βαθμό που αναζητώ την επιθυμία τού Άλλου θα επέλθει και ο ευνουχισμός μου, ακριβώς δηλαδή κατά την αναζήτηση της γνώσης των επιθυμιών του άλλου, η αγνόηση των οποίων μου δημιουργεί μια ελλειμματική αίσθηση³². «Υποκειμενοποιούμαι» από τον Άλλον· δέχομαι παθητικά την επιθυμία τού Άλλου και «ευνουχίζομαι», εσωτερικεύοντάς τον. Ουσιαστικά, πρόκειται για την ψυχαναλυτική Λακανική ανάγνωση του Freud, η οποία μας περιέγραψε το υποκείμενο ως άθυρμα, ως έρμαιο επιθυμίας στα χέρια τού Άλλου και των επιθυμιών του³³.

Γ' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΛΑΚΑΝΙΚΗ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ

Α. Η θρησκευτικότητα στη Λακανική θεωρία.

Ερχόμενοι στο κεντρικό σημείο τής μελέτης μας, οφείλουμε να ερευνήσουμε την ίδια αυτή τη σχέση μεταξύ τής Λακανικής Ψυχανάλυσης και θρησκευτικότητας. Συγκεκριμένα, στη συνολικότερη στοχοθεσία μας τίθεται το ερώτημα του πώς αντιμετωπίζεται το θρησκευτικό φαινόμενο μέσα από τα Λακανικά γραπτά και σεμινάρια. Ήδη από το δεύτερο Σεμινάριο, το Σεμινάριο δηλαδή που εξετάζεται το «Εγώ» κατά τη Φροϋδική θεωρία και την τεχνική τής Ψυχανάλυσης, ο Lacan αναφέρει ότι «μερικοί άνθρωποι ανησυχούν, όταν με βλέπουν να αναφέρομαι στον Θεό», για να ολοκληρώσει τη φράση του, λέγοντας: «παρ' όλα αυτά συλλαμβάνω τον Θεό *ex machina*, εκτός εάν αποσπάσουμε την *machina ex deo*».

³² Σ. Τσιτσίκου, *Πνευματικότητα: (θρησκευτοψυχολογική θεώρηση) με έμφαση στην ανατολική και δυτική Πατερική πνευματικότητα, και με στοιχεία πνευματικής ψυχοθεραπείας*, εκδ. Tremendum, Αθήνα, χ.χ., σ. 531.

³³ S. Homer, *Εισαγωγή στον Ζ. Lacan*, μτφρ. Σ. Μαύρη, εκδ. Oposito, Αθήνα, 2017, σελ. 40.

Ο λόγος τού Lacan βρίθκει από μεταφορές, παρμένες από τη χριστιανική Θεολογία³⁴. Ο «θεός» τού Lacan ορίζει την ετερότητα και ως μέρος τής ίδιας τής γλώσσας βρίσκεται κρυμμένος στο ασυνείδητο³⁵. Ο Θεός —κατά το μάλλον ή ήττον— είναι παρών διά τής ίδιας του της απ-ουσίας μέσα στο Λακανικό έργο. Ο Lacan, φυσικά, κάνει ρηματικές αναφορές σε αυτόν, οι οποίες όμως έχουν ένα συμβολικό χαρακτήρα. Μάλιστα, στο πιο «θεολογικό» Σεμινάριο, το 20^ο, υπάρχει και εκείνη η «περίεργη» και αντισυμβατική διαλεκτική σύνδεση περί γυναικείας σεξουαλικότητας και θεού. Ο θεός, για τον Lacan, είναι, όπως παρατηρεί ο Slavoj Zizek (1949-), όχι νεκρός, αλλά αναίσθητος! Αυτό, σημειολογικά παραπέμπει στην υπαρξιστική θέση ότι ο Θεός είναι, αλλά δεν υπάρχει, δεδομένου, ότι, κατά τον Lacan, πρόκειται για ένα πλήρη, συνεκτικό, μη ευνουχισμένο και μη διαγραμμένο Άλλον, έναν Άλλον με κεφαλαίο Α και χωρίς μπάρα (barre).

Ο Lacan, συνεχίζοντας εντός τού πλαισίου τής Φροϋδικής σκέψης, θα μιλήσει για τη σχέση τής Ψυχανάλυσης με τη θρησκεία μέσα από δυο γνωστά κείμενα του Freud: Το “*Totem und Tabu*” και “*Der Mann Moses und die Monotheistische Religion*”³⁶. Ο Freud εκεί μιλά για κάποιου είδους πρόοδο της πνευματικότητας απέναντι σε μια αισθητικότητα του ορατού με τον Μωσαϊκό Μονοθεϊσμό και για μια επιστροφή τού απωθημένου, όχι τής εικόνας τού κυρίαρχου, μεγάλου, άνδρα, αλλά τού θανόντος πατέρα με την τελεσφορούσα απαγόρευση

³⁴ D. Evans, *Εισαγωγικό Λεξικό τής Λακανικής Ψυχανάλυσης*, μτφρ. Ιω. Σταυρακάκη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 151.

³⁵ E. Boliaki, “Jacques Lacan, Religion and Ethics”, *Θεολογία* 76/1 (2005) 182.

³⁶ P. Julien, *Ο θεός στην ψυχή μας*, μτφρ. Π. Βαρδή, εκδ. Αρμός, Αθήνα, 2009, σελ. 54: «Η αρχαϊκή, πρωτόγονη ορδή κατακρεουργεί τον πατέρα και στη συνέχεια τον καταναλώνει. Η παραδοξότητα του γεγονότος έγκειται στο ότι οι επιταγές του πατέρα ισχυροποιούνται μετά το θάνατο του και η απώλεια της σωματικής εικόνας του απελευθερώνει την μετάδοση του λόγου, δηλαδή του νόμου».

της αιμομιξίας μέσω της μετάδοσης του λόγου. Έχουμε δηλαδή εδώ μια, κατά κάποιον τρόπο, επιστροφή της θρησκευτικότητας, ήδη τη στιγμή που ο πατέρας κραυγάζει κατά τη δολοφονία του. Η θανάτωση του πατέρα (πατροκτονία) επιτρέπει τη μετάβαση από το Φροϋδικό *imago* στο Λακανικό «*όνομα του πατέρα*» (Οιδιπόδεια απαγόρευση, το «*όχι*» τού ταμπού της αιμομιξίας). Ο πατέρας, λοιπόν, επιστρέφει πλέον «νεκροζώντανος», δίχως θεϊκή εικόνα με τον Μωσαϊκό μονοθεϊσμό.

ΑΛΛ΄, ο Θεός, που υπάρχει δια της απουσίας του, υπάρχει ξεκάθαρα μόνο με ένα όνομα· το *όνομα του πατέρα* (*nom-du-Père*), ως εκπροσώπου τού νόμου. Έτσι, λοιπόν, ο Lacan καταλήγει στο εξής συμπέρασμα:

«Ο μύθος τού φόνου τού πατέρα, είναι ακριβώς ο μύθος ενός χρόνου για τον οποίο ο θεός πέθανε. Αλλά, εάν ο θεός πέθανε για εμάς, σημαίνει ότι πέθανε ανέκαθεν. Ακριβώς αυτό είναι, που λέει ο Freud. Ποτέ δεν υπήρξε, παρά μόνο στη μυθολογία των υιών, δηλαδή εκείνης της εντολής που εντέλλεται να αγαπάς αυτόν τον πατέρα»³⁷.

Το κενό (*sic*) που δημιουργείται από το θάνατο του πατέρα και το οποίο μεταφράζεται από τον Freud ως γέννηση και μετάδοση του Νόμου, υποκρύπτοντας ιδεοψυχαναγκαστικές συμπαραδηλώσεις, δεν πείθει τον Lacan, ώστε να υιοθετήσει αυτήν την ερμηνεία. Ο Lacan προσθέτει ότι το να σεβόμαστε αυτό το κενό είναι μια λέξη, που ίσως πάει πιο μακριά. Γι' αυτό, στο έργο του αθροιστικά θα συναντήσουμε αρκετές φορές το περίφημο χωρίο της Εξόδου 3, 14: «*Εγώ ειμί ο ων*»

³⁷J. Lacan, *Seminar of Jacques Lacan (Book 8)*, Polity, Cambridge, 2015, p. 209.

(Εγώ είμαι αυτός που είμαι)³⁸. Για τον Lacan, η σχέση μεταξύ των λέξεων *Εγώ* και «είμαι» είναι σχέση μετωνυμική³⁹: η μια υποδηλώνει την άλλη. Ενώ για όλα τα όντα το «είναι» (*être*), που ανήκει στη συμβολική τάξη, αντιπαράθεται στην ύπαρξη⁴⁰ (που ανήκει στην τάξη τού πραγματικού), στο Θεό, το Άρρητο και Απόλυτο, η διαφοροποίηση αυτή δεν ισχύει, γιατί ο πυρήνας τού «είναι» μας είναι Άλλος, είναι ξένος, βρίσκεται αλλού (βλ. *ex-sistence*)⁴¹. Το (ανθρώπινο) υποκείμενο είναι απο-κεντρωμένο· το κέντρο του βρίσκεται εκτός τού εαυτού του (βλ. *έκ-κεντρο*)⁴². Από εδώ, ανθρωπολογικά, προκύπτει ότι το υποκείμενο γεννιέται με την έλλειψη (*manque*), ένα ευνουχισμό, τού «είναι»⁴³, την έλλειψη ενός σημαίνοντος στον Άλλον (βλ. «ελλείπον σημαίνον»): η επιθυμία (*désir*) είναι η μετωνυμία τής έλλειψης του «είναι» (*manqué à être*)⁴⁴. Θεολογικά δηλ. επιβεβαιώνει ότι, όσον αφορά στο Θεό, δεν μπορούμε, κατά τον υπαρξιστικό τρόπο, να ισχυριζόμαστε ούτε ότι η ύπαρξη (πρόσωπο) προηγείται της ουσίας (φύσης) Του, ούτε ότι η ουσία προηγείται της ύπαρξής Του. Εκεί βρίσκεται το κενό για τον Lacan· στην ανυπαρξία τού ονόματος ή σε ένα όνομα, που δεν μπορεί να προφερθεί (πρβλ. άφραστο ή άρρητο).

³⁸ Αυτός που (θα) υπάρχει.

³⁹ D. Evans, *An introductory dictionary of Lacanian psychoanalysis*, Routledge, 2007, ελλην. μτφρ. Ιω. Σταυρακάκη (Εισαγωγικό Λεξικό τής Λακανικής Ψυχανάλυσης), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 188.

⁴⁰ M. Heidegger, *Being and Time*, transl. by J. Macquarrie & E. Robinson, London: SCM Press 1927/1962. Πρβλ. J. Lacan, "La direction de la cure et les principes de son pouvoir", in: J. Lacan, *Écrits*, Paris: Seuil, 1958. Ο όρος *ύπαρξη* (*existence*) χρησιμοποιείται από τον Lacan με διάφορους τρόπους (S. Žižek, *Looking Awry: An Introduction to Jacques Lacan through Popular Culture*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1991, pp. 136-137): π.χ. *ύπαρξη* στο συμβολικό, *ύπαρξη* στο πραγματικό.

⁴¹ J. Lacan, "Le séminaire sur 'La lettre volée'", in: J. Lacan, *Écrits*, Paris: Seuil, 1955, p. 11.

⁴² D. Evans, *Εισαγωγικό Λεξικό τής Λακανικής Ψυχανάλυσης*, όπ.π., σ. 290.

⁴³ J. Lacan, *The Seminar, Book II. The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis, 1954-5*, επιμ. J.-A. Miller, transl. by S. Tomaselli, New York: Norton, Cambridge University Press, 1988, p. 223.

⁴⁴ J. Lacan, "Le stade du miroir comme formateur de la fonction du je", in: J. Lacan, *Écrits*, Paris: Seuil, 1949/1966, p. 259.

Ο θεός δεν αυτοπροσδιορίζεται με ένα κύριο όνομα και δεν μπορεί να ονομαστεί με το όνομα του πατέρα, παρά μόνο από άλλους, εκτός εαυτού, όπως, για παράδειγμα, από τον Ι. Χριστό (Θ. Λόγο), ο οποίος απευθύνεται προς Αυτόν ως «πατέρα μας»⁴⁵.

Παράλληλα, ο Lacan προσπαθεί να αναδείξει την ισοδυναμία μιας τρισδιάστατης πατρότητας. Η κάθε μια υπόσταση σχετίζεται με τις άλλες και καμιά δεν μπορεί να παρασύρει τις άλλες δυο. Για τον Lacan, ο Χριστιανισμός είναι ένα δράμα που —κατά κυριολεξία— διαμηνύει τον θάνατο του Θεού και ταυτόχρονα καθιστά τον πιστό αλληλέγγυο της μοναδικής αγάπης, η οποία έκτοτε φανερώνεται ως η εντολή «να αγαπήσεις τον πλησίον σου σαν τον εαυτό σου». Πρόσθεσε, μάλιστα, όπως άλλωστε στη συνέχεια θα δούμε, ότι ο

⁴⁵ Ο ψυχαναλυτής P. Julien στο βιβλίο του «Ο θεός στην ψυχή μας», δίνει μια ωραία ερμηνεία αναφορικά με τις ονομασίες του Θεού: «Δεν μπορεί να ορίσει κανείς το είναι – πατήρ σύμφωνα με μία μόνο διάσταση. Πράγματι, η πατρότητα προϋποθέτει τρεις συμπληρωματικές προσεγγίσεις, τρεις διαστάσεις που καλούνται συμβολικό, εικονικό και πραγματικό. Αρχικά, ένας θεός του Συμβολικού, δηλαδή στον τόπο των σημαινόντων, η πατρότητα είναι ένα όνομα του πατρός, που υποδεικνύει μια τοποθέτηση. Ο πατέρας δεν είναι εκείνος που ονομάζει εαυτόν πατέρα, αλλά εκείνος που μπορεί να καταλάβει μία θέση, η οποία έχει ονομαστεί. Ονομάστηκε από ποιον, μόνο από την μητέρα, η οποία μεταδίδει στο γιο ή στην κόρη τον τρόπο τοποθέτησης μεταξύ αυτής και του παιδιού». Για τον Julien, ο Lacan κατάφερε να διαβάσει ακριβώς αυτό μέσα από την απάντηση του θεού «εγώ είμαι αυτός που είμαι». Δηλαδή να ονοματίζομαι από εμένα τον ίδιο, να αυτο-ονοματίζομαι. «Η δεύτερη διάσταση της πατρότητας προέρχεται από τον υιό ή από την κόρη. Είναι εκείνη του εικονικού[...] Τρίτον αυτή η σύγκρουση μεταξύ του πατέρα στο συμβολικό και του πατέρα στο εικονικό δεν μπορεί να βρει τη λύση της παρά μόνο με μία τρίτη διάσταση του πατέρα μέσα στο πραγματικό. Πράγματι μόνο αυτός επιτρέπει να επιτελεστεί το πένθος του ιδανικού πατέρα. Αυτός υποτίθεται ότι μπορεί να θεμελιώσει τον νόμο για το αγαθό. Αυτός είναι ακριβώς ο νόμος, τον οποίο ο πραγματικός πατέρας σχετικοποιεί. Ο Πατέρας εντός του πραγματικού είναι ο άντρας που ποθεί μια γυναίκα και ακριβώς λόγω αυτής της σύζευξης θα μεταδοθεί στην επόμενη γενιά μια διπλή δυνατότητα. Πρωτίστως να επιτελεστεί το πένθος ενός ιδανικού πατέρα και ακολούθως να αφήσει αργά-αργά μητέρα και πατέρα για να μπορέσει μια μέρα να δεσμευτεί με μία σύζυγο ή με έναν σύζυγο που προέρχεται από μία άλλη οικογένεια». Εμφανίζεται εδώ φυσικά η ανάγνωση, που κάνει ο Julien κάτω από τις Λακανικές λέξεις. Πρόκειται για απότοκο της εντρύφησης του Lacan στην Κοινωνιολογία και συγκεκριμένα στην «κοινωνιολογία του δώρου» του Marcel Mauss.

«θάνατος του θεού» και η «αγάπη τού πλησίον» είναι ιστορικά αλληλέγγυοι όροι⁴⁶.

Ο μεγάλος Άλλος, λοιπόν, ο Άλλος με κεφαλαίο Α, είναι ο σημαντικός Άλλος, αυτός που δίνει νόημα στα αιτήματα μας. Η μητέρα αρχικά, που νοηματοδοτεί/σημασιοδοτεί τις αντιδράσεις τού παιδιού και συμβάλλει στη συγκρότηση του εαυτού τού παιδιού και, στη συνέχεια, ο πατέρας, το ασυνείδητο ή και αυτός ο ίδιος ο Θεός. Στην πρώτη φάση τής ζωής, ο νέος αντιλαμβάνεται την ετερότητα στον Άλλον ανεξαρτήτως φύλου, είτε δηλαδή για αρσενικά υποκείμενα, είτε για υποκείμενα θηλυκού γένους⁴⁷.

B. Ο «θρίαμβος της Θρησκείας».

Στη συνέντευξη, που φέρει τον τίτλο «ο θρίαμβος της θρησκείας», ο Lacan θα προβεί σε μια από τις πιο ρηξικέλευθες και συγκλονιστικότερες στιγμές στην παράδοση της Ψυχανάλυσης: «Η Θρησκεία θα θριαμβεύσει, και αυτό σημαίνει ότι η Ψυχανάλυση θα έχει αποτύχει»⁴⁸. Μέσα στη συνέντευξη αυτή, ο Lacan «ρηγματώνει» τις σχέσεις μεταξύ τού (εκκλησιαστικού) μυστηρίου τής ιεράς

⁴⁶ J. Lacan, *Seminar of Jacques Lacan (Book 8)*, Polity, Cambridge, 2015, p. 227.

⁴⁷ Η μητέρα θα αντιπροσωπεύσει την ετερότητα αργότερα και στη Σχολή των αντικειμενότροπων σχέσεων (1930). Η Σχολή αυτή θα εκθειάσει το ρόλο της μητέρας πολύ περισσότερο. Ο ρόλος τού πατέρα φυσικά είναι εξίσου σημαντικός με εκείνον της μητέρας και η αποστέρηση του πατέρα μπορεί να είναι το ίδιο επιβλαβές με εκείνη της μητέρας. Στην πρώιμη φάση, ο ρόλος του λειτουργεί ως μητρικό υποκατάστατο και σε μια «άλλη έκφραση» της μητέρας, ενώ φαίνεται πως, προϊόντος του χρόνου, εκείνος με τις απαγορεύσεις και τους νόμους θα είναι αυτός που θα εισάγει το παιδί στο συμβολικό επίπεδο και θα παρεισφρήσει για να διαβρώσει και διασπάσει τη δυαδική σχέση (μητέρας – παιδιού), μετατρέποντάς τη σε τριαδική.

⁴⁸ J. Lacan, *Ο θρίαμβος της θρησκείας & Λόγος προς τους Καθολικούς*, μτφρ. Ν. Καραγιάννη, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2005, σελ. 101.

Εξομολογήσεως και της Ψυχανάλυσης ⁴⁹, οι οποίες είχαν κερδίσει έδαφος στο μεσοδιάστημα· ετεροπροσδιορίζει δε τις πρακτικές και τις κατατάσσει ως εκ διαμέτρου αντίθετες, ενώ ως εξήγηση στον επερχόμενο «θρίαμβο της θρησκείας» θα δώσει τον εξής ισχυρισμό:

«[...] Οπωσδήποτε όχι λόγω της εξομολόγησης. Αν η ψυχανάλυση δεν θριαμβεύσει επί της θρησκείας, θα είναι επειδή η θρησκεία είναι απτότητη. Η ψυχανάλυση δεν θα θριαμβεύσει. Θα επιβιώσει ή δεν θα επιβιώσει»⁵⁰.

Στο ερώτημα εδώ αν ο ίδιος είναι πεπεισμένος ότι η θρησκεία θα θριαμβεύσει, ο Lacan απαντά κατηγορηματικά:

«Ναι. Δεν θα θριαμβεύσει μονάχα επί της Ψυχανάλυσης, θα θριαμβεύσει και επί πολλών άλλων πραγμάτων. Ούτε που μπορεί κανείς να φανταστεί πόσο ισχυρή είναι η θρησκεία. Μίλησα προ λίγου για το πραγματικό. Όσο περνάει από το χέρι της επιστήμης, το πραγματικό θα εξαπλώνεται και η θρησκεία θα βρίσκει στο σημείο αυτό ολοένα και περισσότερους λόγους για να απαλύνει τις καρδιές. Η επιστήμη αποτελεί κάτι το καινούργιο και θα εισαγάγει πλήθος συνταρακτικών πραγμάτων στη ζωή του καθενός από εμάς. Όμως η θρησκεία, η αληθινή κυρίως ⁵¹, έχει πόρους που δεν μπορούμε καν να

⁴⁹ Η αναγνώριση της επιθυμίας μας, που είναι το τέλος της ψυχαναλυτικής θεραπείας (*fin d'analyse*), είναι δυνατή, μόνο όταν αυτή η τελευταία αρθρώνεται στο λόγο: «μόνο όταν διατυπώνεται, όταν ονοματίζεται παρουσία του άλλου» (J. Lacan, *The Seminar. Book I. Freud's Papers on Technique, 1953-4*, επιμ. J.-A. Miller, transl. by J. Forrester, New York: Norton, Cambridge University Press, 1988, p. 183), όπως συμβαίνει στην ι. Εξομολόγηση.

⁵⁰ Οπ.π., σελ. 101.

⁵¹ Όταν ο Lacan κάνει λόγο για αληθινή θρησκεία, εννοεί το Ρωμαιοκαθολικισμό. Υπάρχει, όπως λέει, μια αληθινή θρησκεία, και αυτή είναι η χριστιανική Θρησκεία, ενώ λίγο παρακάτω θα αναφέρει: «Μένει απλώς να αποδειχθεί, αν θα τα βγάλεи

φανταστούμε. Μπορεί να το διαπιστώσει κανείς επί του παρόντος βλέποντάς την πως απλώνεται. Είναι απολύτως εκπληκτικό. Τους πήρε λίγο καιρό, αλλά οι άνθρωποι της θρησκείας κατάλαβαν ξαφνικά την τύχη, που τους έμελλε με την επιστήμη. Θα χρειαστεί σε όλες τις ανατροπές, που θα εισαγάγει επιστήμη, να δώσουν ένα νόημα. Και όσον αφορά στο νόημα, το θέμα το ξέρουν καλά. Είναι ικανοί να δώσουν νόημα πραγματικά στο στιδήποτε. Ένα νόημα στην ανθρώπινη ζωή, παραδείγματος χάριν. Έχουν εκπαιδευτεί ακριβώς γι' αυτό. Εξ αρχής ότι είναι της τάξεως της θρησκείας, συνίσταται στην απόδοση νοήματος στα πράγματα που άλλοτε ήταν φυσικά. Το ότι τα πράγματα θα γίνουν λιγότερα φυσικά, χάρη στο πραγματικό, δεν πρόκειται να σταματήσει παρ' όλα αυτά την έκκριση νοήματος. Και η θρησκεία θα δώσει ένα νόημα στις πιο περίεργες δοκιμασίες, αυτές ακριβώς για τις οποίες οι ίδιοι οι επιστήμονες αρχίζουν να έχουν ένα μικρό αίσθημα άγχους. Η θρησκεία θα βρει σε όλα αυτά πληθώρα ζουμερών νοημάτων. Αρκεί να δει κανείς πώς λειτουργεί σήμερα, όσο εκσυγχρονίζεται»⁵².

πέρα, αν δηλαδή θα τα καταφέρει να πλασάρει τόσο νόημα, ώστε να μας πνίξει πραγματικά μέσα του. Θα τα καταφέρει, είναι βέβαιο, διότι έχει τα μέσα [...] Θα βρει αντιστοιχία των πάντων με τα πάντα. Αυτή ακριβώς είναι η λειτουργία της. Εδώ ουσιαστικά, ο Lacan σχολιάζει σκωπτικά το όλο ζήτημα υπό τη Φροϋδική αντιμετώπιση της θρησκείας. Εν πολλοίς, πρόκειται για ένα ζήτημα, που σχετίζεται με την ανεξάρτητη ελεξιμότητα και τη διαψευσιμότητα των θεολογικών προκειμένων. Ο Lacan δεν διθυραμβολογεί εδώ, αλλά παράγει μια θρηνητική ελεγεία.

⁵²J. Lacan, *Ο θρίαμβος της θρησκείας & Λόγος προς τους Καθολικούς*, μτφρ. Ν. Καραγιάννη, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2005, σελ. 103.

Η Ψυχανάλυση πολλές φορές αντιμετωπίστηκε και η ίδια ως θρησκεία και σε μερικές περιπτώσεις ως μια καββαλιστική σέκτα. Για πολλές δεκαετίες, ο Lacan αναφερόταν στις μονοθεϊστικές βάσεις τού δυτικού υποκειμενισμού ως ένα σύνολο διαλεκτικών ρωγμών, οι οποίες συνέχιζαν τη διάρρηξη με το μοντέρνο υποκείμενο⁵³. Ειδικά, ο τρόπος που ο Lacan αντιμετωπίζει το (Μωσαϊκό) Δεκάλογο και η ερμηνευτική, που ασκεί πάνω του, είναι δηλωτική αυτού τού γεγονότος. Όπως ο Lacan θα πει, η πρώτη εντολή υπηρετεί το σκοπό τής διάκρισης του ονόματος του θεού με την (αρχαιο)ελληνική έννοια του και την αρχαιοελληνική Φιλοσοφία. Η δεύτερη εντολή διαχωρίζει το μονοθεϊσμό από τις παγανιστικές κουλτούρες, μέσα στις οποίες όμως γεννήθηκε και επανεγγράφηκε. Ο Lacan εδώ, στη δεύτερη εντολή, δεν απομονώνει μόνο τον Ιουδαϊσμό από το κοινωνικό και πολιτισμικό του συγκείμενο, αλλά και την ίδια την ηθική από την κουλτούρα⁵⁴.

Ιδιαίτερη σημασία, άλλωστε, έχει και ο τρόπος, που ο Lacan αντιμετωπίζει την ένατη εντολή («οὐ ψευδομαρτυρήσεις κατὰ τοῦ πλησίον σου μαρτυρίαν ψευδῆ»). Κατά τον Lacan, ο «πλησίον» δεν είναι ο φίλος, ούτε ο αδερφός, ούτε καν ο συμπολίτης ή ένα υποκείμενο. Πάνω από όλα, ο πλησίον είναι το γυμνό ελάχιστο μιας κοινωνικής σχέσης· είναι το αντικείμενο της υψηλότερης ηθικής προστακτικής. Πρέπει να τον αγαπήσω, όπως θα αγαπούσα τον εαυτό μου. Εδώ ακριβώς υφέρπει η διαλεκτική μεταξύ τού θανάτου τού θεού και της αγάπης τού «πλησίον», για την οποία κάναμε λόγω πρωτότερα, όντας

⁵³ K. Reinhard, "The Subject of Religion and the Ten Commandments", *Diacritics* 33/2 (2003) 71.

⁵⁴ Οπ.π., p. 82: "We would argue that it is the mistake of cultural studies to read culture without reference to the role of master signifiers; to take signifiers in the semiotic plurality alone is to remain caught in the imaginary effects of meaning produced by their succession. The project of psychoanalysis, turns on the creative- distractive efficacy of master signifiers which organize individual cultures but are reducible to them [...]"

αλληλέγγυοι όροι. Η συνολική Λακανική κριτική ανάγνωση τελειώνει εδώ. Ο Lacan χρησιμοποιεί αυτήν την 9^η εντολή, για να διαχωρίσει μεταξύ τού Δεκαλόγου και της Φιλοσοφίας, θέτοντας το παράδειγμα του μάντη Επιμενίδα (7^{ος} π.Χ.) με το παράδοξο⁵⁵ της φράσης «Κρήτες ἀεὶ ψευῶσαι»⁵⁶. Ενδεχομένως, μέσα σε ένα μετα-αληθειακό πλαίσιο να είχε ακόμα και αυτή η φράση τη δυνατότητα να «άρει» την παραδοξότητα, όμως για τον Lacan δεν έχει. Για τον Lacan, η εντολή «δεν πρέπει να ψεύδεσαι» δημιουργεί την επιθυμία για το ψεύδος. Για τον Lacan, το ίδιο το ασυνείδητο ενέχει την παραδοξότητά του, όπου η μόνη αλήθεια που βρίσκεται εκεί, είναι ότι δεν υπάρχει καμιά αλήθεια!

Αν θέλαμε να δούμε το συνολικότερο ζήτημα της Λακανικής Ψυχανάλυσης από ένα πρίσμα αξιολογικής ουδετερότητας —αν, βέβαια, κάτι τέτοιο είναι εφικτό—, θα διαπιστώναμε ότι υπάρχουν κυρίως αντι-θρησκευτικές θέσεις τού Lacan μέσα στο έργο του. Άλλωστε, για το ζήτημα των θρησκευτικών μύθων ο Lacan είναι πολύ συγκεκριμένος. Αν και ποτέ ρηματικά δεν θα δηλώσει ότι κάθε θρησκευόμενος είναι ψυχωσικός, θεωρεί την ψύχωση ως μια αιτία για τη συνέχιση του θρησκευτικού μύθου. Ο ψυχωσικός δεν θα αναρωτιόταν ποτέ αναφορικά με την ύπαρξη φωνητικών ψευδαισθήσεων, οραμάτων και μυστικιστικών εμπειριών. Η παραδοξότητα, ωστόσο, έγκειται στην αντικειμενική πραγματικότητα, ότι το Λακανικό έργο έχει πολύ περισσότερο πληροφοριακό περιεχόμενο για το ζήτημα της θρησκευτικότητας ακόμη και από τα έργα των Jung και Freud.

⁵⁵ Η παραδοξότητα έγκειται στο γεγονός ότι ο ίδιος ο Επιμενίδης καταγόταν από την Κρήτη, και άρα η ρήση του αυτοδιαψεύδεται.

⁵⁶ Α' Τίτ. 12, 2.

Μια από τις δυσερμήνευτες δηλώσεις του J. Lacan είναι αυτή που θα κάνει στο σεμινάριο *“Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse”*, όπου εκεί θα συνδέσει την Ψυχανάλυση με τη θρησκεία⁵⁷. Για τον Lacan, οι θεοί ανήκουν στο πεδίο του Συμβολικού⁵⁸. Ο Lacan δεν θα πάρει σαφή θέση υπέρ μιας αθεϊστικής στάσης κατά τη διάρκεια των Σεμιναρίων του, ίσως γιατί, αν το έκανε, ουσιαστικά θα κατέρριπτε τη βασική θεώρηση, σύμφωνα με την οποία αθεϊστικά μπορεί να μιλήσει, μόνο αυτός που έχει κατακτήσει τις συμβολικές έννοιες, που σχετίζονται με τον θεό μέσα από μια θεολογική προπαιδεία, και, άρα, μόνο οι θεολόγοι είναι ικανοί να μιλήσουν εντός αθεϊστικών πλαισίων.

Για τον Lacan, η Ψυχανάλυση δεν είναι υπέρ, ούτε κατά κάποιας συγκεκριμένης Θρησκείας⁵⁹. Άξιο αναφοράς είναι και το ανεκδοτολογικού χαρακτήρα περιστατικό, κατά το οποίο ο Lacan αποστέλλει μια *carte postale* από τη Θεσσαλονίκη στον φιλόσοφο Louis Althusser (1918-1990), η οποία απεικονίζει ένα «φρέσκο» του αρχαγγέλου Γαβριήλ σε ένα Μοναστήρι, γράφοντας:

«Αγαπητέ Λουί, αυτή η φωτογραφία είναι από τον πατέρα Φώτιο [...] Το κελί, που κατέχει, βρίσκεται στις Καρνές, την πρωτεύουσα αυτής τής χερσονήσου, όπου οι μοναχοί νιώθουν σαν το σπίτι τους και το καλούν ιερό βουνό»⁶⁰.

Για τον Lacan, ακριβώς η θρησκεία —και, ειδικότερα, οι λειτουργικές της προεκτάσεις— θεμελιώνονται πάνω στο Συμβολικό (επίπεδο).

⁵⁷ S. Žižek, “Cogito, Madness, and Religion: Derrida, Foucault, and Then Lacan”, *Theology after Lacan The Passion for the Real*, James Clarke & Co, Cambridge, 2015, p. 2.

⁵⁸ J. Lacan, *Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες τής Ψυχανάλυσης: Το Σεμινάριο (βιβλίο XI)*, μτφρ. Α. Σκαρπαλέζου, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 45.

⁵⁹ E. Boliaki, “Jacques Lacan”, *Religion and Ethics* 76/1(2005) 187.

⁶⁰ Οπ.π., σελ. 186.

Δημιουργείται έτσι ένα ζήτημα, που σχετίζεται με το γεγονός ότι δεν υπάρχει ένα μέρος («τόπος»), που μπορεί να δημιουργηθεί μια κεντρική ταυτότητα και άρα κάποια ενιαία και γενική κατασκευή μιας κοσμοθεωρίας, αλλά πολλαπλές τροπικότητες της ανθρώπινης εμπειρίας να προσεγγίσει την αλήθεια της Πίστης ⁶¹. Αυτό είναι αρκετά σημαντικό για δυο λόγους: ο πρώτος σχετίζεται με το ζήτημα του ότι ο Lacan συνεχίζει να συσχετίζει τη θρησκευτικότητα με τη νεύρωση και την ψύχωση, χωρίς όμως να γενικεύει τη σκέψη του αυτήν, γράφοντας ότι δεν είναι όλοι οι θρησκευόμενοι ψυχωσικοί ή νευρωσικοί. Αυτή η αδυνατότητα δημιουργίας ενός κέντρου, από το οποίο να απορρέει μια συγκεκριμένη Πίστη, και η οποία να διαχέεται ομοιόμορφα στα μέλη μιας Θρησκείας, δίνει τη δυνατότητα της προσέγγισης της θρησκευτικότητας με έναν πάρα πολύ διαφορετικό τρόπο στα μέλη της.

Ο δεύτερος λόγος, που προκύπτει από αυτήν την προκείμενη, σχετίζεται με το στρουκτουραλισμό και το μεταμοντερνισμό τού Lacan. Για τον Lacan, το σύνολο του θεολογικού λόγου συνιστά μια μορφή ομιλίας και, ως εκ τούτου, περιέχει μια κάποιου είδους έλλειψη ⁶², εισάγοντάς μας με αυτόν τον τρόπο σε μια ιδιόμορφη μυστικιστική Λακανική Θεολογία, όπως την περιέγραψε η Γαλλίδα φιλόσοφος Catherine Clément (1939-)⁶³. Η ουσία είναι πως, προϊόντος τού χρόνου, υπάρχει μια εκρηκτική εμφάνιση της Θεολογίας στα γραπτά τού Lacan, και αυτό που έκαναν τα σεμινάρια, ήταν να φέρουν στο φως τους τρόπους τής θρησκευτικής και θεολογικής παράδοσης,

⁶¹ Οπ.π., σελ. 187.

⁶² C. Winquist, *Lacan and Theological discourses*, New York Press, 1989, pp. 26–38, 32.

⁶³ E. Castelli, *The Postmodern Bible*, Yale University Press, 1997, p. 209: “Mystical theology [is] One that would involve real risks... for Lacanian analysis ‘does not provoke any triumph of self-awareness’. As Roudinesco rightly points out: ‘It uncovers on the contrary, a process of decentering, in which the subject delves into the loss of his mystery’”.

οι οποίοι αποτελούν σταθερή πηγή αναφοράς για τον Lacan και, ειδικότερα, στο βαθμό που η Θεολογία διαδραματίζει κεντρικό διαρθρωτικό ρόλο στη δυτική υποκειμενικότητα γι' αυτόν⁶⁴.

Έτσι, δημιουργείται το εξής παράδοξο: Ο πρώιμος Lacan ενέχει μια βαθιά διαφορά με τον όψιμο. Αντίθετα από αυτό που συνήθως βρίσκουμε στην πρώιμη θεολογική τυποποίηση του έργου τού Lacan, η οποία βασίζεται σε μια κεντρική φιλοσοφική κριτική πάνω στη Θεολογία, αλλ' ελάχιστα εμφορείται σε αυτήν θεολογικός λόγος, στο όψιμο μέρος, που αρχικά κρίθηκε ως μεταδομικό⁶⁵, εντάσσονται όροι, όπως «καθολικό», «μεταρρυθμισμένο», «βουδιστικό» κ.ά.⁶⁶. Στα

⁶⁴ C. Davis, "Traversing the Theological Fantasy", *Theology after Lacan, The Passion for the Real*, James Clarke & Co, Cambridge, 2015, p. 8.

⁶⁵ Εδώ προκύπτει, βέβαια, ένα σημαντικό ερώτημα: Είναι ο Lacan στρουκτουραλιστής; Η γλώσσα είναι μια δομή, ενώ η ομιλία αποτελεί μια πράξη, στην οποία εμπλέκονται το υποκείμενο και ο Άλλος. Φυσικά, για τον Lacan, η ομιλία δεν μπορεί να είναι η ίδια πραγματική διάδοση πληροφοριών μεταξύ δυο ατόμων, αλλά μια τυχηματική εκδήλωση μονολόγων. Δεδομένου ότι ο Στρουκτουραλισμός αποσκοπούσε στην απάλειψη του υποκειμένου και της έννοιας της υποκειμενικής δράσης, αντικαθιστώντας την με την αυτονομία των γλωσσικών δομών, ο Lacan δεν είναι καθόλου στρουκτουραλιστής, γιατί, αν και συμμερίζεται την ιδέα της αυτονομίας τού Συμβολικού, την ίδια στιγμή αναζητεί συνεχώς τη θέση τού υποκειμένου. Γι' αυτό, άλλωστε, και θα συνδέσει τη γλώσσα με το μπλοκάρισμα μιας ενδεχόμενης υποκειμενικής ταυτότητας και την αλλοτρίωση, που τοποθετείται στην τάξη της γλώσσας. Έτσι, για τον Lacan, πολλές φορές συνειδητοποιούμε ότι οι λέξεις δεν έχουν σχεδιαστεί για εμάς και, κατά κάποιον τρόπο, υπάρχει ένα φράγμα δυναμικού μεταξύ της διάδοσης του μηνύματος: αυτού που σκέφτομαι να πω και αυτού που τελικά λέω. Για τον Lacan, μόνο -και εν μέρει αποσπασματικά- η ποίηση μπορεί να αποδώσει -με το συμβολικό τρόπο ανάπτυξης της- την πραγματικότητα του νου. Αν ακόμα υπάρχουν όμως αμφιβολίες αναφορικά με το αν ο Lacan είναι μετα-στρουκτουραλιστής, δεν υπάρχει νομίζω σήμερα καμιά αμφιβολία ότι ο Lacan είναι μεταμοντέρνος, με την έννοια ότι θεωρεί πως δεν υφίσταται ένας μόνος σωστός τρόπος προσέγγισης της πραγματικότητας. Ο Lacan προσαρμοσε στην ψυχαναλυτική του θεωρία τις βασικές αρχές της μεταμοντέρνας αντίληψης για την πραγματικότητα. Εκεί ακριβώς οφείλεται και αυτή η αντίθεσή του με τον Freud, ο οποίος είχε βρει στη σεξουαλικότητα την καθοριστική παράμετρο για τη διαμόρφωση της ανθρώπινης προσωπικότητας, ήδη από την παιδική ηλικία, ενώ ο Lacan θεωρούσε το κοινωνικό συγκείμενο και τις συμβολικές δομές ως αιτίες διαμόρφωσης συνολικότερα της σεξουαλικότητας και της προσωπικότητας σε μια μακρά εξελικτική πορεία και πάντως απομακρύνθηκε από μονο-παραγοντικές εξηγήσεις.

⁶⁶ Οπ.π., σελ. 9.

μετέπειτα χρόνια, στη θέση του «μεγάλου Άλλου» αρχίζει να εισέρχεται μια επικίνδυνη έννοια: η έννοια του Θεού, ο οποίος γίνεται αυτός ο «μεγάλος Άλλος», εγκαταλείποντας πλήρως τον εαυτό του στη δική του δημιουργία και, αναίσθητος πλέον, αφήνει τους ανθρώπους, χωρίς κάποια υπέρτερη δύναμη να τους προσέχει. Με μια Χαϊντεγκεριανή θεώρηση, φαίνεται ωσάν ο άνθρωπος πλέον να φέρει μόνος το βάρος της ελευθερίας του και την ίδια την τύχη του θεού (του). Αυτό θα γίνει, όπως ο Zizek θα πει, με τα δάκρυα του ίδιου του Χριστού πάνω στο σταυρό, ο οποίος αντιλαμβάνεται την ίδια του την αδυναμία, αποκαλύπτοντας ότι ο Θεός είναι ά-θεος! Βέβαια, η Χριστολογία του Zizek είναι ταυτόχρονα Ορθόδοξη και παραδειγματική. Κατά τον Zizek, η Ορθόδοξη Χριστολογία έγκειται στο ότι ο Χριστός πρέπει πράγματι να είναι Θεός, για να «σπρώξει» —κατά κάποιον τρόπο— τις συνέπειες της λογικής στα άκρα, ενώ ταυτόχρονα μέσα στον ίδιο το Θεό υπάρχει μια «κοινότητα».

Στο πεδίο της πρόσληψης, ο Lacan ενέταξε, επίσης, θρησκευτικά ζητήματα. Για τον Lacan, η είσοδός μας σε ένα ιερό ναό, όπως και το βλέμμα (*regard*) ή η ματιά (*gaze*) μας στις εικόνες, που ούτως ή άλλως δρουν ως πυροδοτικοί μηχανισμοί ⁶⁷, εμπεριέχουν δυο πολύ σημαντικές διαφορές. Το βλέμμα μου στην εικόνα, στην αγιογραφία της, στα ιερά αντικείμενα, είναι η επιθυμία μου για κάτι το οποίο δεν μπορώ να έχω. Ο Θεός αντιμετωπίζεται από εμάς ως επιθυμία και ως κατιτί το αδύνατο (ανέφικτο) αντικείμενο, που επιδιώκεται για πάντα και διαφεύγει από εμάς, από το υποκείμενο. Είναι ένας αρνητικός (αποφατικός) Θεός, του οποίου η αδυνατότητα πληρότητας αναγκάζει το ίδιο το υποκείμενο να παραιτηθεί από οποιαδήποτε θετική

⁶⁷ D. Evans, *An introductory dictionary of Lacanian psychoanalysis*, Routledge, 2007, ελλην. μτφρ. Ιω. Σταυρακάκη (*Εισαγωγικό Λεξικό της Λακανικής Ψυχανάλυσης*), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 80.

προσέγγισή Του. Εδώ ο Ορθόδοξος Θεολόγος μπορεί να διακρίνει ένα τόνο Μονοφυσιτισμού ή Υπερβατισμού. Και από αυτήν την έποψη ξεπηδά μια Αποφατική Θεολογία δυτικού τύπου⁶⁸. Ο Θεός, για τον Lacan, ως μεγάλος Άλλος, ως συμβολική τάξη και το δίκτυο, που διαμορφώνει την πραγματικότητα για εμάς, δεν μιλά, αλλ' ομιλείται από εμάς εν μέσω τής συμβολικής δομής.

Γ. Το 20^ο Σεμινάριο και ο Θεός.

Στο 20^ο Σεμινάριο, ο Lacan αναφέρει ότι ο Χριστιανισμός είναι η «αληθινή θρησκεία» (sic). Η αληθινή αυτή Θρησκεία εκθέτει τον μυστικό χαρακτήρα και την ηθική φύση τής ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης, συνδυάζοντας το πατρικό και μητρικό υλικό. Για τον Lacan, ο Χριστιανισμός είναι η αληθινή θρησκεία, στο μέτρο που είναι η μόνη Θρησκεία, που μπορεί να εξηγήσει την τοπολογία τής δυτικής ψυχής, που ανακαλύπτει η Ψυχανάλυση, και τη σχέση αυτής τής τοπολογίας με το ερώτημα για το «είναι», το οποίο ανήκει στη μήτρα μιας κουλτούρας, που ο Χριστιανισμός βοήθησε να δημιουργηθεί. Ο Χριστιανισμός αποκάλυψε το ψεύδος τής ελληνικής οντολογίας και

⁶⁸ Ήδη, από τον 17^ο αιώνα ο φιλόσοφος Nicolas Malebranche (1638-1715) υποστήριξε πως, όταν εμφανίζεται μια επιθυμία στο Πνεύμα, ο Θεός κινητοποιεί το σώμα να δράσει. Παρομοίως, αν κάτι συμβαίνει στο σώμα, ο Θεός προκαλεί την αντίστοιχη νοητική εμπειρία. Η θέση αυτή του Malebranche αναφορικά με τη σχέση πνεύματος και σώματος ονομάζεται Ευκαιριοκρατία (Occasionalism). Για να το θέσουμε με όρους, που χρησιμοποίησε ο Zizek: «Αν αντικαταστήσουμε τον θεό με τον μεγάλο Άλλο, την συμβολική δηλαδή τάξη, μπορούμε να δούμε την προσέγγιση του Οκκαζιοναλισμού στη θέση του Lacan. Όπως το έθεσε ο Lacan, κάνοντας κριτική εναντίον του Αριστοτέλη στην 'ηλεόραση', η σχέση μεταξύ τής ψυχής και του σώματος δεν είναι ποτέ άμεση, αφού ο μεγάλος Άλλος πάντα παρεμβάλλεται μεταξύ των δύο. Έτσι, λοιπόν, ο Οκκαζιοναλισμός είναι ουσιαστικά ένα όνομα για το αυθαίρετο του γλωσσικού σημείου, για το κενό, που χωρίζει το δίκτυο ιδεών τής ψυχής από το δίκτυο της σωματικότητας και είναι ο μεγάλος Άλλος, που αντιπροσωπεύει το συντονισμό των δύο δικτύων, ούτως ώστε, όταν το σώμα μου δαγκώνει ένα μήλο, η ψυχή μου να βιώνει μια ευχάριστη αίσθηση».

του σύγχρονου Ρομαντισμού, εκφράζοντας την αλήθεια της ανθρώπινης πραγματικότητας και εκθέτοντας το κενό, που καταλαμβάνει τη θέση τού Άλλου στην καρδιά τής επιθυμίας.

Σε αυτό το 20^ο Σεμινάριο, ο Lacan δημιουργεί ένα ρήγμα μέσα στον ίδιο τον Θεό, διχοτομώντας Τον, ενώ δημιουργεί από τη μια, μια έννοια θεολογικού ορθολογισμού, η οποία αντιστοιχεί στον αρσενικό Θεό, ενώ, απ' την άλλη, ένα μητρικό πρόσωπο του Θεού, που παρεισφρέει με έννοιες, όπως αυτή τής διαφορετικότητας, της σεξουαλικότητας, του σώματος κ.ο.κ.

Σχετικά με τη σωματικότητα, ο Lacan «βλέπει» μια εμφατικότητα του Χριστιανισμού απέναντι στην ψυχή τού Χριστού και ιδιαίτερα πάνω στο σώμα Του· σώμα, που η ανθρώπινη φύση ορίζει να έχει αρχή, αλλ' η θεϊκή ορίζει χωρίς τέλος. Έτσι, λοιπόν, ο Χριστιανισμός εισάγει μια σκιώδη έννοια τής σάρκας και την αφήνει να παρεισφρήσει στην αγνότητα της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης, ενώ καταδικάζει τον άνθρωπο με την αφόρητη σκέψη τής αδυνατότητας αιώνιας σωματικής ζωής. Ο ανθρώπινος νους δεν μπορεί να συλλάβει τον Θεό, παρά μόνο ως κατιτί το άυλο. Το ανθρώπινο ον συλλαμβάνει τον Θεό ως άπειρο.

Επιστρέφοντας στην ανάλυση του Zizeck, ανοίγοντας πάλι το ζήτημα της διαφορετικότητας και της επιθυμίας στην ερμηνευτική τού Lacan περί του χριστιανικού Θεού, ο Zizeck μεταφράζει τα σχετικά αγιογραφικά χωρία ως το ίδιο το πέρασμα από τον Ιουδαϊσμό στο Χριστιανισμό, το οποίο τελικά υπακούει στη μήτρα της μετάβασης από την αρσενική (πατριαρχική) στη θηλυκή (μητρική) φόρμουλα της σεξουαλικής ζωής. Η διαλεκτική των φύλων μέσα στην ίδια την Αγία Γραφή, άλλωστε, χρησιμοποιείται από τον ίδιο τον Lacan, που συνήθως παραπέμπει στο γνωστό χωρίο τού ύμνου τής αγάπης από την «Προς Κορινθίους επιστολή» τού αποστόλου Παύλου, για να

στηρίξει τον ισχυρισμό του αυτόν ⁶⁹ . Το χωρίο αυτό εμφορείται ακραιφνώς από Λακανικές συνδηλώσεις, όταν στην κατακλείδα του ο Lacan θα συσχετίσει το ζήτημα του καθρέφτη με την εμβρυακή κοσμοθεώρηση ή τα ζητήματα γνώσης και αλήθειας.

Εξ άλλου, ο Lacan θα επιστήσει την προσοχή στη σωματικότητα και στην Τέχνη με τα baroque σώματα, που παρουσιάζουν τις θεότητες, και τα οποία εκφράζουν τον ενσαρκωμένο Χριστό, ο οποίος παρουσιάζεται ως ο εύθραυστος μικρός αδελφός τού Θεού τής ελληνικής επιθυμίας. Ο Χριστός τού Lacan υποφέρει και πεθαίνει· παραμένει συνδεδεμένος κυρίως με τη θυσία και το θάνατο, παρά με την ανάστασή Του, και μάλιστα με τέτοιο τρόπο, ώστε δεν υπάρχει μέσα Του η έννοια τού μητρικού σώματος και η χαρά τής γονιμότητας της γέννησης και της ενσάρκωσης.

Ο Lacan επαναπροσδιορίζει το συνολικότερο θεολογικό πλαίσιο μέσα από την αντικατάσταση του Φροϋδικού μοντέλου για τα

⁶⁹ Απ. Παύλ., *Προς Κορινθίους Α' 13* : «Αν ξέρω να μιλώ όλες τις γλώσσες των ανθρώπων και των αγγέλων, αλλά δεν έχω αγάπη, τότε έγινα σαν ένας άψυχος χαλκός που βουίζει ή σαν κύμβαλο που ξεκουφαίνει με τους κρότους του. Κι αν έχω το χάρισμα να προφητεύω και γνωρίζω όλα τα μυστήρια και όλη τη γνώση, και αν έχω όλη την πίστη, ώστε να μετακινώ με τη δύναμή της ακόμη και τα βουνά, αλλά δεν έχω αγάπη, τότε δεν είμαι απολύτως τίποτε. Κι αν πουλήσω όλη την περιουσία μου για να χορτάσω με ψωμί όλους τους φτωχούς, και αν παραδώσω το σώμα μου για να καεί, αλλά αγάπη δεν έχω, τότε σε τίποτα δεν ωφελούμαι. Η αγάπη είναι μακρόθυμη, είναι ευεργετική και ωφέλιμη, η αγάπη δε ζηλεύει, η αγάπη δεν καυχείται, δεν είναι περήφανη, δεν κάνει άσχημα πράγματα, δε ζητεί το συμφέρον της, δεν ερεθίζεται, δε σκέφτεται το κακό για τους άλλους, δε χαίρει, όταν βλέπει την αδικία, αλλά συχαίρει, όταν επικρατεί η αλήθεια. Όλα τα ανέχεται, όλα τα πιστεύει, όλα τα ελπίζει, όλα τα υπομένει. Η αγάπη ποτέ δεν ξεπέφτει. Αν υπάρχουν ακόμα προφητείες, θα έρθει μια μέρα που και αυτές θα καταργηθούν αν υπάρχουν χαρίσματα γλωσσών και αυτά θα σταματήσουν αν υπάρχει γνώση και αυτή θα καταργηθεί. Γιατί τώρα έχουμε μερική και όχι τέλεια γνώση και προφητεία, όταν όμως έρθει το τέλειο, τότε το μερικό θα καταργηθεί. Όταν ήμουν νήπιο, έκρινα ως νήπιο, σκεπτόμουν ως νήπιο, μιλούσα ως νήπιο. Όταν έγινα άνδρας, κατήργησα τη συμπεριφορά του νηπίου. Τώρα βλέπουμε σαν σε καθρέφτη και μάλιστα θαμπά, τότε όμως θα βλέπουμε το ένα πρόσωπο το άλλο πρόσωπο. Τώρα γνωρίζω μόνο ένα μέρος από την αλήθεια, αλλά τότε θα έχω πλήρη γνώση, όπως ακριβώς γνωρίζει κι εμένα ο Θεός. Ωστε τώρα μας απομένουν τρία πράγματα η πίστη, η ελπίδα και η αγάπη. Πιο μεγάλη όμως από αυτά είναι η αγάπη».

ένστικτα, με ένα μετα-Σωσυριανό προσαρμοστικό μοντέλο τής διάκρισης γλώσσας και ομιλίας. Έτσι, ανακαλύπτεται ο διάυλος επικοινωνίας μεταξύ αυτών των δυο μεγεθών, καθώς για τον Lacan η συμβολική τάξη είναι το μέρος, που ολόκληρη η Θεολογία ανήκει και γίνεται ψυχαναλυτικά αντιληπτή. Μάλιστα δε, με τους ίδιους διαύλους επικοινωνίας, ο Lacan βρίσκει τους τρόπους να εισχωρήσει και σε άλλες πλευρές τής θρησκευτικότητας, όπως, για παράδειγμα, αυτές εκφράζονται μέσα από τη βουδιστική Φιλοσοφία. Ο Lacan αρκετές φορές στο έργο του αναφέρεται στο Βουδισμό σε διάφορα σημεία, ενώ αξίζει να αναφερθεί ότι δεν τον εξετάζει εξαντλητικά, στο βαθμό που εξετάζει την «αληθινή θρησκεία», τ.έ. τη Ρωμαιοκαθολική. Ο Βουδισμός εντάσσεται στα Λακανικά "Ecrits", ιδιαίτερα στο πεδίο της λειτουργίας και ομιλίας κατά την Ψυχανάλυση. Εκεί ο Lacan θα πει πως χρειαζόμαστε να εξετάσουμε τα παραδοσιακά γεγονότα, τα οποία παρέχουν οι Βουδιστές, και να αναφερθούμε στο χαρακτηριστικό σφάλμα τής ύπαρξης, το οποίο κατανέμεται σε τρεις επικεφαλίδες: σε αυτήν τής αγάπης, του μίσους και της άγνοιας⁷⁰.

Ταυτόχρονα, ο Lacan στο 16^ο Σεμινάριο, προβαίνει σε μια ιδιαίτερα περίεργη ανάγνωση της διαφοράς μεταξύ τής φιλοσοφικής και της θεολογικής ψυχαναλυτικής παράδοσης. Αυτό που διακρίνει, λέει ο Lacan, τον Θεό των Εβραίων, αυτόν που χαρακτηρίστηκε ως η αιτία τού Μονοθεϊσμού, από τους άλλους θεούς, δεν ήταν μια κάποια ιδιόμορφη ανάπτυξη· αυτό που τον ξεχωρίζει, είναι ότι αυτός ο Θεός πρόκειται να οριστεί από το γεγονός ότι ο μιλεί. Στον Χριστιανισμό, ο λόγος (εβρ. Davar) αποκαλύπτεται άμεσα, τοποθετημένος μέσα στην τάξη τού Πραγματικού. Αυτό είναι το σημείο επαφής μεταξύ τού

⁷⁰ M. D' Amato, "Lacan avec le Bouddha", *Theology after Lacan The Passion for the Real*, James Clarke & Co, Cambridge, 2015, p. 74.

Χριστιανισμού και της Ψυχανάλυσης. Ο Lacan δεν στέκεται μόνο στο γεγονός ότι ο Θεός μιλά και αποκαλύπτεται, αλλά και στο γεγονός της γενικότερης Απο-κάλυψής Του.

Δ. Ο «μεγάλος Άλλος».

Σε αυτό το τελευταίο μέρος της εξέτασης της Λακανικής Ψυχανάλυσης θα ασχοληθούμε περισσότερο με το “Discours aux Catholiques”. Ο Lacan, στην πραγματικότητα, όταν αναφέρεται στον επικείμενο «θρίαμβο της θρησκείας», δεν θριαμβολογεί γι’ αυτό, αλλ’ απλώς αναγνωρίζει ότι κάτι τέτοιο είναι αναπόφευκτο. Είναι ακριβώς εκείνο το σημείο, όπου θα αποκαλύψει ότι η Θεολογία και η θρησκεία είναι ιδεολογικές -με συμβολικούς όλους- πρακτικές. Αυτή ακριβώς η αντίληψη του Lacan επιτρέπει σήμερα στη Θεολογία όχι μόνο να συνδιαλέγεται, αλλά και να αποτελεί συμπλήρωμα της ίδιας της Λακανικής σκέψης. Για τον Lacan, φαίνεται πως αυτό που επέτρεψε στη Θεολογία να απωλέσει ένα μέρος της προς τη συνολικότερη επιβίωσή της, ήταν αυτή η θριαμβευτική θεολογική συμμαχία της με το νεοφιλελεύθερο κεφάλαιο⁷¹. Εδώ ακριβώς τίθεται και το όλο ζήτημα σχετικά με το αν η θρησκεία εξακολουθεί να θριαμβεύει στο σύγχρονο κόσμο υπό το ένδυμα του Καπιταλισμού.

Εντέλει, η ίδια η Ψυχανάλυση συνίσταται από μια ιδιόμορφη Θεολογία, που εμπλέκεται με ακραιφνώς θεολογικά ζητήματα. Συγκεκριμένα, η Λακανική Ψυχανάλυση δεν αναφέρεται και δεν εξετάζει τον Θεό ως τέτοιο, αλλ’ εστιάζει την προσοχή της στην έννοια

⁷¹ Ο κριτικός Λογοτεχνίας Walter Benjamin (1892-1940), στο έργο του “*Kapitalismus als Religion*”, ισχυρίζεται ότι ο Καπιταλισμός είναι λατρεία, η όποια διακρίνεται από τρεις πτυχές: την καθαρή λατρεία χωρίς δόγμα, λειτουργεί συνεχώς και δεν υπάρχουν βδομάδες, και, τέλος, δημιουργεί ένα αίσθημα ενοχής, παρά ένα αίσθημα εξιλέωσης στους ασκούμενούς του.

τού Άλλου. Μέσα σε αυτή την έννοια κρύβεται ο Λακανικός «θεός» και ακριβώς εδώ πρέπει να τεθεί και το ερώτημα: Τι γίνεται στην περίπτωση που ο Άλλος δεν υπάρχει; Τι θα σήμαινε, τελικά, αν ο Θεός δεν υπάρχει για την Ψυχανάλυση; Φαίνεται πως «ο μεγάλος Άλλος» αποτελεί επικουρικό και ευεργετικό παράγοντα στη συνολικότερη σταθεροποίηση της συμβολικής τάξης, η οποία -ως ένα μέρος της- βασιίζεται στο «όνομα του πατέρα» και η οποία παρέχει τους «νόμους» και διαμορφώνει τις τελετουργίες και τις πεποιθήσεις μας⁷².

Ο πατέρας, λοιπόν, πρέπει να επιβιώσει, για να διατηρήσει και να διαιωνίσει το νόμο, ακόμη και αν ο Χριστιανισμός τελικά θα δημιουργήσει ένα «ρήγμα» ακριβώς σε αυτό το σημείο με το γεγονός της Σταύρωσης. Άρα, για τον Lacan, αν πραγματικά κάποιος θέλει να αυτοπροσδιορίζεται ως «ά-θεος» και θέλει να τηρήσει μια αθεϊστική στάση, πρέπει να αναλάβει πραγματικά την (ψυχική και ηθική) ευθύνη για τον αθεϊσμό του αυτόν. Αν εμείς οι ίδιοι οι άνθρωποι καταλάβουμε τη θέση τού Θεού, πρέπει να ξαναγράψουμε ένα μέρος τού Συμβολικού μας (πεδίου). Ο Θεός ταυτίζεται με τον «τόπο τού Άλλου» και της ετερότητας. Αν, πραγματικά, ο Θεός φύγει από αυτό το σημείο, χάνουμε ένα μέρος από την ετερότητα. Ο Θεός βρίσκεται στη συμβολή τού Πραγματικού και του Φαντασιακού, και άρα με την ανυπαρξία του θα υπάρχει ένα σημείο κενότητας. Γι' αυτό, ο Lacan μας θυμίζει ότι, παρά τον αθεϊσμό μας, συνεχίζουμε να πιστεύουμε

⁷² Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο το χωριό, που ο Lacan αναφέρει υποστηρικτικά στην 29^η παράγραφο του «Discours aux Catholiques»: «Τι λοιπόν θα πούμε», λέει ο απόστολος Παύλος (πιθανότατα το 15 μ.Χ. - 67 μ.Χ.), «ο νόμος είναι αμαρτία; Είθε να μην γίνει! Αλλά την αμαρτία δεν γνώρισα, παρά μόνο με το νόμο. Γιατί και την επιθυμία δεν θα ήξερα, αν ο νόμος δεν έλεγε: Μην επιθυμήσεις. Αφορμή λοιπόν έλαβε η αμαρτία με την εντολή και κατεργάστηκε μέσα μου κάθε επιθυμία. Γιατί χωρίς νόμο η αμαρτία είναι νεκρή. Κι εγώ ζούσα κάποτε χωρίς νόμο, όταν όμως ήρθε η εντολή, η αμαρτία ξανάζησε. Εγώ τότε πέθανα και βρέθηκε η εντολή, που μου δόθηκε για ζωή, αυτή να με φέρει στο θάνατο. Γιατί η αμαρτία έλαβε αφορμή με την εντολή και με εξαπάτησε, και μέσω αυτής με σκότωσε».

στο θεό, γιατί όπως ο F. Nietzsche έλεγε, συνεχίζουμε να πιστεύουμε στη γλώσσα (στο λόγο). Γι' αυτό ακριβώς οι μόνοι που μπορούν αληθινά να είναι άθεοι, είναι αυτοί που μπορούν να μιλούν για τον Θεό, δηλ. οι θεολόγοι. Έτσι, λοιπόν, η Θεο-λογία θα επιβιώσει, αλλ' ίσως ως ιδεολογία· η Ψυχανάλυση, όχι. Στην 36^η παράγραφο του «λόγου προς τους Καθολικούς» ο J. Lacan θα αναφερθεί στο γνωστό έργο <Totem und Tabu> του S. Freud και στην απαγόρευση, η οποία τελεσφορεί, επειδή ο πατέρας είναι νεκρός, και επειδή ακριβώς αγνοεί το γεγονός ότι είναι νεκρός⁷³. Σχολιάζοντας ο Lacan παρατηρεί εδώ:

«Όποια κι αν είναι η δικαιολογημένη άρνηση του Freud σχετικά με κάθε προσωπική ροπή προς το θρησκευτικό συναίσθημα, την θρησκευτικότητα, ότι αποτελεί οπωσδήποτε την θέση όπου αρθρώνεται ως τέτοια μια εμπειρία, σχετικά με την οποία βέβαια το λιγότερο που απασχολεί τον Freud είναι να την χαρακτηρίσει θρησκευτική αφού τείνει να την καθολικεύσει, αλλά που ωστόσο την αρθρώνει ακριβώς με τους όρους που η κατεξοχήν Ιουδαιοχριστιανική θρησκευτική εμπειρία έχει η ίδια ιστορικά αναπτύξει και αρθρώσει. Με ποια έννοια ο μονοθειϊσμός ενδιαφέρει τον Freud; Ξέρει εξίσου καλά όπως οποιοσδήποτε από τους μαθητές του ότι οι θεοί είναι αναρίθμητοι και ασταθείς, όπως οι μορφές της επιθυμίας, ότι αποτελούν τις ζωντανές μεταφορές τους. Αλλά αυτό δεν συμβαίνει με τον έναν και μοναδικό θεό. Αν αναζήτησε το πρωτότυπό του σε ένα ιστορικό πρότυπο, το

⁷³ Λίγο παραπάνω, στην 33^η παράγραφο του "Discours aux Catholiques", ο Lacan θα αναφερθεί στον τρόπο που ο Freud αντιμετώπισε την ηθικότητα και γενικότερα θα ασχοληθεί με την έννοια της ηθικής, αναφέροντας ότι, αν και έχει καταταχθεί στον κοινό νου και στις συμβατικές αντιλήψεις ως «χοντροκομμένος υλιστής», δεν προσέφυγε στην ωφελμιστική ηθική.

ορατό το πρότυπο του Ηλίου της πρώτης θρησκευτικής αιγυπτιακής επανάστασης, το πρότυπο του Ακενατόν, το έκανε για να ξανασυνδεθεί με το πνευματικό πρότυπο της δικής του της παράδοσης, τον Θεό των Δέκα εντολών»⁷⁴.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο μέρος αυτό θα επιχειρήσουμε να αποτυπώσουμε αυτό που υπόρρητα υφέρπει καθ' όλη την έκταση αυτής της διπλωματικής εργασίας· δηλαδή την ίδια τη σχέση της Λακανικής Ψυχανάλυσης με τη θρησκεία. Οδοδείκτης για την εξέταση του βασικού αυτού ζητήματος της στοχοθεσίας μας θα είναι η διαλεκτική αυτή συνύπαρξη των ως άνω δυο μεγεθών.

Είδαμε αρχικά το πώς η Φροϋδική Ψυχανάλυση ενυπάρχει (και άρα συνυπάρχει) με τη Λακανική Ψυχανάλυση, διαθέτοντας αμφότερες ικανά θρησκευτικά και θεολογικά σημαίνοντα. Ειδικότερα, είδαμε πως στο Συμβολικό η θρησκευτικότητα κατέχει μια ιδιαίτερη θέση για τη συνολικότερη διαμόρφωση του νου τού υποκειμένου. Εξετάσαμε, επίσης, τις απόψεις τού Lacan αναφορικά με την ίδια τη θρησκευτικότητα και τον τρόπο, που αυτή επιβιώνει. Ο Lacan αναλύει τέτοια ζητήματα αποσπασματικά μέσα στα Σεμινάρια του, γεγονός που συνιστά ανασταλτικό παράγοντα για την προσπάθεια προσέγγισης του ζητήματος της θρησκευτικότητας στον Lacan.

Στο «μανιφέστο» τού Αθεϊσμού (*“Die Zukunft einer Illusion”*), ο Freud, ο ιδρυτής της Ψυχανάλυσης, προβλέπει πως είναι αναπόφευκτο η θρησκεία να εξαφανιστεί, καταδικασμένη μπροστά στη σταθερά επιταχυνόμενη πρόοδο της Επιστήμης. Σύμφωνα με το

⁷⁴J. Lacan, *Ο θρίαμβος της θρησκείας*, μτφρ. Ν. Κατσογιάννη, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2005, σελ. 64.

αφήγημα του Διαφωτισμού, ο Freud είχε την «πίστη» ότι η πρόοδος της γνώσης δεσμεύεται να οδηγήσει την αποκαλυπτική γνώση της Θεολογίας στην εκλογίκευσή της. Ένα αιώνα σχεδόν αργότερα, η θρησκεία και το θρησκευτικό φαινόμενο συνεχίζουν να ζουν, έχοντας μάλιστα —δυσεξήγητα για πολλούς— παγιώσει και ενστερνιστεί πολύ εύκολα τις νέες τεχνολογίες, τις νέες κοσμοθεωρίες και τα νέα πορίσματα της Επιστήμης. Ο Lacan, σε ένα από τα πιο αδιαφανή και εκρηκτικά μέρη της παραγωγής του, στο 11^ο Σεμινάριο, ισχυρίζεται πως η αληθινή φόρμουλα του Αθεϊσμού δεν είναι ένας νεκρός θεός, αλλ' ένας θεός ασυνείδητος⁷⁵, μακριά δηλαδή από τις υλοζωιστικές προσεγγίσεις, όπως αυτές του Freud και των Γάλλων εγκυκλοπαιδιστών του 18^{ου} αιώνα ⁷⁶. Γι' αυτό ακριβώς, στο 17^ο Σεμινάριο, θα εξηγήσει γιατί η τελική πράξη ενός ολοκληρωμένου Αθεϊσμού δεν μπορεί να είναι ο «θάνατος του Θεού». Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις συνεχίζουν να απολαμβάνουν μια «ψυχική ύπαρξη» μετά το θάνατό Του! Γι' αυτό, στην πραγματικότητα, ο Lacan, ορίζει πως ο αθεϊστής πρέπει να ξέρει ότι ο θεός είναι αναίσθητος, πράγμα που στην Ψυχανάλυση απέχει πολύ από το θάνατο και τη φυγή Του. Με άλλα λόγια, συνεχίζοντας τη Φροϊδική ερμηνευτική, ο θεός συνεχίζει να υπάρχει στο ασυνείδητο (όπως είχε υποστηρίξει πολλές φορές και ο C. G. Jung), άρα όχι νεκρός. Ο Lacan, εφιστά την προσοχή στο γεγονός πως ο θάνατος του πατέρα ενδεχομένως να ισχυροποιήσει τις θρησκευτικές επιταγές, κάτι που θα κάνει τον θεό να επιστρέφει συνεχώς δυνατώτερος. Για να προστατευθεί η Ψυχανάλυση από την υφέρπουσα και ασυνείδητη ύπαρξη της

⁷⁵J. Lacan, Σεμινάριο 11, 59. Πρβλ. S. Zizek, *How to read Lacan*, W. Norton, London, 2006, p. 92.

⁷⁶J. A. Miller, *Λακανική Βιολογία*, μτφρ. Β. Σκολίδη, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα, 2004, σελ. 21.

θρησκευτικότητας στο μυαλό του αναλυόμενου, πρέπει να εφαρμοσθεί μια πρακτική, η οποία δεν εμφορείται από κανενός είδους «θεών».

Ο Καθηγητής Σ. Τσιτσιγκος, αναφερόμενος στη Φροϋδική θεώρηση της θρησκείας ως καθολικής (ψυχοκατ)αναγκαστικής νεύρωσης, σχετικοποιεί τη «θετικότητα» των φυσικών επιστημών, δηλαδή τη μοντελοποίηση της Φυσικής σε όλες τις επιστήμες, όταν αυτές φθάνουν να εισηγούνται πλαίσια επιστημονισμού και επιστημονικής μεταφυσικής, αναφέροντας πως η Ψυχανάλυση τελικά τελεσφόρησε ως ένα βαθμό, αντικαθιστώντας το μυθικό με το ανιμιστικό στάδιο και τον χριστιανικό Θεό με το ασυνείδητο, ως υποκατάστατό του, όπως επίσης τη χριστιανική Θρησκεία με μια νέα κοσμική και επιστημονική «θρησκεία» ⁷⁷. Σήμερα η δράση της Ψυχανάλυσης είναι περιορισμένη και λιγότερο από το 10% των ψυχολόγων, που ανήκουν στην *American Psychological Society* ομολογούν ότι λειτουργούν με ψυχαναλυτική πρακτική.

Αντιμετωπίζοντας το ζήτημα περισσότερο φαινομενολογικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι μέσα στη Λακανική Ψυχανάλυση υπάρχουν θρησκευτικές και αντι-θρησκευτικές αναγνώσεις. Ο Lacan αμφισβήτησε τη θεωρούμενη δεδομένη ερμηνεία των γραπτών του Freud, υπονομεύοντας την κεντρική θέση, που κατέχει το Εγώ στη μετα-Φροϋδική Ψυχολογία και επιβεβαιώνοντας τις ομοιάζουσες με τη γλώσσα λειτουργίες του ασυνείδητου, προτείνοντας την κατηγοριοποίηση της ψυχικής λειτουργίας σε τρεις τάξεις (πραγματικό, φαντασιακό και συμβολικό), βάσει των οποίων μπορούν να περιγραφούν όλα τα ψυχικά φαινόμενα.

⁷⁷ Σ. Κ. Τσιτσιγκος, *Η Ψυχολογία της Θρησκείας στον 21^ο αιώνα*, εκδ. Αρρητον, Αθήνα, 2011, σελ. 147, του ίδιου, *Θρησκεία και Επιστήμη*, εκδ. Tremendum, Αθήνα 2010, σελ. 161-165.

Ο Θεός στο έργο του Lacan συνεχίζει να ζει και δυσεξηγήτα εμφανίζεται στα σημεία εκείνα που απουσιάζει πλήρως, με έναν ιδιαίτερο (αποφατικό) τρόπο: Αναίσθητος! Για τον Lacan, η αναισθησία αυτή του Θεού αποτελεί, όπως είδαμε, την πύλη εισόδου σε μια αθεϊστική κοινωνία και μια αθεϊστική Ψυχανάλυση. Αλλά, ο Λακανικός «Θεός» ουσιαστικά, είναι κρυμμένος (*Deus absconditus*) στο Συμβολικό μέσω ενός ιδιότροπου παγιωμένου «συλλογικού συμβολικού ασυνειδήτου», που συνεχίζει να ζει.

Ένας ανασταλτικός παράγοντας στην έρευνά μας υπήρξε το γεγονός ότι ο Lacan δεν αναφέρεται σχεδόν καθόλου στην Ορθόδοξη χριστιανική Παράδοση και Λατρεία.

Επίσης, οι Λακανικές έννοιες, που τυγχάνει να βρίσκονται εντός τού θεολογικού discours και του λόγου τής Λακανικής Ψυχανάλυσης, θα μπορούσαν να κινηθούν εντός ενός πλαισίου επάλληλων, αλλά και σχεδόν αντιθέτων περιεχομένων. Για παράδειγμα, η Λακανική έννοια του έρωτα και της αγάπης προκαλεί εντύπωση ως προς το πόσο εγγύτερα βρίσκονται στον Χριστιανισμό. Στη 12^η ομιλία του «Εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς» επιστολή τού αποστόλου Παύλου, ο ιερός Χρυσόστομος γράφει:

«Ὅταν δὲ συνίωσιν οἱ σύζυγοι οὐκ εἰκόνα ἄψυχον, οὐδὲ εἰκόνα τινός ἐπὶ τῆς γῆς ἀλλ' αὐτοῦ ποιοῦντες τοῦ θεοῦ, καθ' ὁμοίωσιν»⁷⁸.

Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος αναφέρεται στο συνολικότερο αυτό ζήτημα, εξετάζοντας και αξιολογώντας την ερωτική πράξη ως τύπο και εικόνα τής ένωσης της Θείας φύσης με την ανθρώπινη κατά τη Θεία Ενανθρώπηση του Ι. Χριστού, θυμίζοντάς μας φευγαλέα αυτό

⁷⁸ Ιω. Χρυσόστομος, «Εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς», MPG 62, 299-392.

που αναφέρει ο Lacan στην όψιμη φάση του, αναφορικά με τη γυναικεία σεξουαλικότητα, την *jouissance* και τον Θεό⁷⁹.

Ο Lacan φαίνεται να συνδέει και πάλι τον ερωτισμό με το Θεό⁸⁰. Στα πλαίσια μιας (δυτικής) δυιστικής αντίληψης, ο έρωτας ταυτίστηκε με τη γενετήσια λειτουργία, ενώ η αγάπη τοποθετήθηκε στο χώρο της ψυχής, σε μια σφαίρα πνευματική. Υπήρξε δηλαδή μια —κατά κάποιον τρόπο— πτύχωση, μια πολυ-ρηγμάτωση μεταξύ του έρωτα και του Θεού, ο οποίος όμως «θεός» αποτελούσε τη νοηματοδότηση και την ίδια την ουσία τού ερωτισμού και του έρωτα. Άρα, η διαστρέβλωση των ερωτικών αισθημάτων δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με αυτό που η χριστιανική Θεολογία αποκαλεί «μεταπτωτική κατάσταση» και τον, στη συνέχεια, αποκλεισμό τού Θεού από το πεδίο αυτό.

Και, πάλι, όμως, η Λακανική θεώρηση δεν μας επιτρέπει να εξάγουμε απρόσβλητο ένα συμπέρασμα, δεδομένου ότι τίθεται επιτακτικά το ζήτημα της Λακανικής θεώρησης της επιθυμίας μας· επιθυμούμε κάτι από τον Άλλον, γνωρίζοντας ότι δεν μπορεί να μας το παρέχει. Επιδιώκουμε ένα βλέμμα τού Άλλου, γνωρίζοντας ότι θα μας αφήσει ένα αίσθημα μη πληρότητας. Αυτό ακριβώς το αίσθημα μη τελειότητας, το αίσθημα της κενότητας, σχετίζεται άμεσα με την ανθρώπινη επιθυμία και αποτελεί ένα κόμβο, που δεν μπορούμε να διαβούμε, παρά μόνο αν δεν διαβάσουμε ρηματικά, αλλά κατ' έννοια και με θεολογικό πρίσμα τον Lacan.

Ο Lacan διακρίνει σαφώς ανάμεσα σε *ανάγκη*, *ζήτηση* και *επιθυμία*. Ο μικρός άνθρωπος, για να ικανοποιήσει την *ανάγκη* (*besoin*) του, πρέπει να περάσει μέσα από τα σημαίνοντα του Άλλου.

⁷⁹J. Lacan, *Seminar XX: On feminine sexuality, the limits of love and knowledge*, ed. J. A. Miller, Norton, New York, 1972, pp. 61-65.

⁸⁰Πρβλ. Σ. Κ. Τσιτσιγκου, *Θεός και έρωτας*, εκδ. Tremendum, Αθήνα, 2010, σελ. 75.

Το υποκείμενο πρέπει να αρθρώσει τη ζήτησή του, που απευθύνεται στον Άλλο. Αυτό που δεν ικανοποιείται στη ζήτηση, αυτό που κάθε ζήτηση αφήνει ως υπόλοιπο, είναι η επιθυμία. Ο Lacan θα εικονογραφήσει αυτό το σημείο με ένα απόσπασμα από τις περιφημες “Confessions” (Εξομολογήσεις) τού ιερού Αυγουστίνου. Εκεί, ο Άγιος, αφηγούμενος μια παιδική του ανάμνηση, εξομολογείται ότι, βλέποντας τον μικρό του αδελφό να θηλάζει, είχε καταληφθεί από φθόνο⁸¹. Ο Lacan χρησιμοποιεί αυτό το παράδειγμα αρκετές φορές και επιμένει πάνω στη διάσταση της αντιζηλίας τού Freud, που αισθάνεται το υποκείμενο, αν αντιληφθεί ότι κάποιος άλλος έχει καταλάβει τη θέση, στην οποία αυτό θα ήθελε να είναι⁸². Αργότερα, θα πει ότι αυτή εικόνα τής ικανοποίησης, που αντίκρισε το υποκείμενο, ενσαρκώνει το αντικείμενο A.

Η άποψη αυτή τού Freud έρχεται σε μια ομοιομορφία με αυτά που έχει αναπτύξει ο ψυχολόγος και ψυχαναλυτής Erich Fromm (1900-1980). Σχετικά δηλαδή με την ανάγκη του ατόμου να διατηρεί ένα ιδανικό και για την ανάγκη να ακολουθεί μία θρησκεία. Κατά τον Fromm, για την όψιμη Ψυχανάλυση, δεν υπάρχει κανένας άνθρωπος χωρίς καμιά θρησκευτική ανάγκη, την ανάγκη δηλαδή ενός πλαισίου, το οποίο θα λατρεύεται. Φυσικά, υιοθετώντας εδώ Καντιανή ορολογία, ο τρόπος που Erich Fromm ορίζει αυτήν την ανάγκη δεν έχει καμιά σχέση με τη Λακανική αναγκαιότητα. Το σημαντικό στοιχείο και ο λόγος που επιμένουμε τόσο στην ψυχανάλυση του Fromm, είναι

⁸¹ Εδώ θα μπορούσαν ενδεχομένως να εντοπιστούν και οι συμπαραδηλώσεις τού «Λακανικού μαστού» ως αντικειμένου “α” (βλ. J. D. Nasio, *Five Lessons On the Psychoanalytic Theory of Jacques Lacan*, State University of New York press, New York, 1998, p. 83)

⁸² Περισσότερα στοιχεία για τη Λακανική επιθυμία και τη βασική της διάκριση από τον «πόθο» βλ. Σ. Τσιτσίκου, *Θρησκευτικότητα και Επιθυμία*, εκδ. Tremendum, Αθήνα, 2010, σελ. 76: «Η επιθυμία ψυχαναλυτικά, ούτε ταυτίζεται με την ανάγκη, ούτε εξαρτάται σε μια κλήση για τον άλλον [...]».

ότι αφήνει να «παρεισφρήσει» στη συζήτηση ένα συμπέρασμα, κατά το οποίο τα ενδιαφέροντα του αφοσιωμένου θρησκευόμενου και του ψυχολόγου συμπίπτουν. Ο θεολόγος ενδιαφέρεται ζωηρά για διδάγματα κάποιας Θρησκείας, ενώ ο ψυχολόγος ενδιαφέρεται επίσης για το ηθικό περιεχόμενο μίας Θρησκείας, για το πως εκδηλώνεται αυτή στη συμπεριφορά τού ανθρώπου και την επίδρασή της σ' αυτόν. Υπό αυτό το πρίσμα, και ο ίδιος ο Lacan κατανοούσε ότι κατά τη διάρκεια της Ψυχανάλυσης —είτε αυτή είχε τη μορφή, που πήρε από τη δική του τεχνική, είτε η Φροϋδική Ψυχανάλυση— παρατηρούσε και συμμετείχε σε σκέψεις και συναισθήματα, τα οποία εμφορούνταν κατά ένα πολύ μεγάλο βαθμό από τη θρησκευτικότητα του εξεταζόμενου, κάτι που διαπίστωνε συχνά και ο C. Jung: Μελετώντας τις νευρώσεις, μελετούσε τη θρησκεία. Άλλωστε, ο ίδιος ο Freud ήταν ο πρώτος που είδε τη συσχέτιση μεταξύ των δύο.

Ο Fromm, έρχεται για να συμφωνήσει με τον Lacan και να διαφωνήσει ταυτόχρονα με τον Freud, ο οποίος ερμήνευσε τη θρησκεία ως μια συλλογική παιδική νέυρωση της ανθρωπότητας και αντέστρεψε —όπως άλλωστε και ο Lacan— τον ισχυρισμό αυτό και την ερμήνευσε ως μία νέυρωση σαν μια μορφή ιδιωτικής θρησκείας. Γι' αυτό ακριβώς ο Lacan δεν θα προβεί σε ένα δεύτερο βήμα, να χαρακτηρίσει τους ψυχωτικούς και τους νευρωτικούς ως φορείς της θρησκείας και να πει ότι όλοι οι θρησκευόμενοι είναι ψυχωτικοί. Ο Lacan, όμως, σε αντίθεση με τους Fromm και Freud, δεν έκανε κάπου ρηματικά λόγο για την εξουσιαστική μορφή της θρησκείας, αλλά από τα συμφραζόμενα μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα. Το βασικό στοιχείο στις εξουσιαστικές θρησκείες και στην εξουσιαστική θρησκευτική εμπειρία είναι η υποταγή σε μια υπερβατική δύναμη, σε μία δύναμη ανώτερη από τον άνθρωπο. Η βασικότερη αρετή σε αυτού του είδους το θρήσκευμα είναι η υποταγή.

Αυτός –κατά βάση– ήταν ο τύπος θρησκείας που κατακεραύνωσε ο Freud, η μονοθεϊστική θρησκεία της Παλαιάς Διαθήκης, που έχει στο μυαλό του και θα προσιδίαζε σήμερα με τον τρόπο που αναπτύχθηκε η θεολογία τού Καλβινισμού. Στην εξουσιαστική θρησκεία, ο θεός αποτελεί το σύμβολο της δύναμης και της ισχύος. Είναι η υπέρτατη δύναμη, ενώ ο άνθρωπος είναι απολύτως αδύναμος και εξαρτώμενος από αυτόν. Έχει φυσικά και πολιτικές προεκτάσεις, σχετιζόμενες π.χ. με τον Χίτλερ και τον Στάλιν, και τα απολυταρχικά κρατίδια τους. Σε κρατίδια, όπου η ζωή τού ανθρώπου δεν έχει καμία αξία και που η εξουσιαστική θέση τού ηγεμόνα, αποτέλεσε ιδανικό, που είναι τόσο αφηρημένο και τόσο απομακρυσμένο, που μόλις και μετά βίας μπορεί να βρει κανείς κάποια συσχέτιση με τη ζωή και τους ανθρώπους, όπως είναι στην πραγματικότητα. Από την μια πλευρά, η Άρια φυλή απρόσβλητη αιματολογικά, ενώ από την άλλη πλευρά το γενναίο προλεταριάτο. Γι' αυτό ακριβώς και ο Lacan είναι πολύ πιθανό να σταματά στον Μαρξισμό και να μη συνεχίζει στις πρακτικές προεκτάσεις τού Λενινισμού και του Σταλινισμού⁸³.

Από την άλλη πλευρά, οι ανθρωπιστικές θρησκείες, κατά τον E. Fromm, είναι ακριβώς αυτές που κατά κάποιον τρόπο συμπαθητικά θα προσέγγιζε και η Ψυχανάλυση, όπως π.χ. είναι ο Βουδισμός των πρώτων χρόνων, η διδασκαλία τού Σωκράτη, του Χριστού και ο Πανθεισμός τού Spinoza. Ιδιαίτερα ο Spinoza έχει καταλυτικές επιρροές στον Lacan⁸⁴.

⁸³ Τα τελευταία χρόνια και ιδιαιτέρως μετά την προσέγγιση του Zizek στη Λακανική Ψυχανάλυση, υπήρξε ένας νέος όρος στο λεξιλόγιο της Πολιτικής Φιλοσοφίας: Λακανο-Μαρξισμός (όπως Φροϋδο-Μαρξισμός)- βλ. J. M. Rabate, *The Cambridge companion to Lacan*, Cambridge University Press, New York, 2003, pp. 153-154.

⁸⁴ Ο Lacan, «αιχμαλωτίζεται» από τη φράση τού B. Spinoza «Η επιθυμία είναι η ουσία του ανθρώπου», και την οποία θα κατατάξει ως οδοδείκτη για την δική του ψυχαναλυτική εκδοχή. Εν πολλοίς, εδώ υφέρεται, κατά τον Vergote, άλλη μια μεγάλη διαφορά μεταξύ Freud και Lacan, στο επίπεδο της επιθυμίας και η διαφοροποίηση έγκειται στο ότι ο Freud λειτουργεί με μια αιτιοκρατική εξάρτηση από το παρελθόν.

Γι' αυτό και η θεολογία του Freud είναι τόσο διαφορετική και ετερόκλητη από αυτήν τού Lacan. Ο Freud καταπιάνεται με την αρχή τού παλαιδιαθητικού Νόμου, η οποία είναι γραμμένη με το πνεύμα της εξουσιαστικής θρησκείας. Ο θεός είναι μονάρχης και πατριάρχης τής φυλής και δημιουργεί τον άνθρωπο για την προσωπική του ευχαρίστηση. Ο Lacan ασχολείται με μία ανθρωπιστική θρησκεία, τον Ρωμαιοκαθολικό Χριστιανισμό, αυτόν που βασίζεται στην Καινή Διαθήκη. Ο Lacan, λοιπόν, αναγνώρισε αμέσως ότι η πίστη και τα συναισθήματα των ανθρώπων εδράζονται στο χαρακτήρα τους και αυτός διαπλάθεται από το συνολικότερο θρησκευτικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό συγκείμενο, που κυριαρχεί μέσα στο Συμβολικό. Ο Lacan δεν θα σταματήσει μετά την αποκάλυψη αυτών των ψυχολογικών διεργασιών —που, κατά κάποιο τρόπο, υποστυλώνουν και τη θρησκευτική εμπειρία—, αλλά προχωρά, ανακαλύπτοντας τις συνθήκες, που οδηγούν στην ανάπτυξη της εξουσιαστικής (αυταρχικής) ή, αντίθετα, της ανθρωπιστικής θρησκείας, τομείς αντιστοίχως, από τους οποίους εκπηγάζουν τα διάφορα είδη θρησκευτικότητας και θρησκευτικής εμπειρίας.

Είδαμε ορισμένα βασικά σημεία, που συγκροτούν τα θεμέλια του ψυχαναλυτικού οικοδομήματος, με το θεωρητικό πλαίσιο του Freud αρχικά και του Lacan αργότερα, να καταδεικνύει την πολυδιάστατη δομή τής ανθρώπινης προσωπικότητας, τη δυναμική των λειτουργιών, που συνθέτουν τα διάφορα ψυχικά φαινόμενα, και τον ρόλο τού γλωσσικού δικτύου στην ανάπτυξη και εξέλιξη του υποκειμένου.

Για τον Lacan, δεν τίθεται όλο το ζήτημα στην αρένα μάχης μεταξύ τού «Εγώ» και του «Υπερ-εγώ», αλλά υπάρχει και μια υφέρπουσα διαμόρφωση των προσταγών τού «Υπερ-εγώ» από την ίδια την επιθυμία. Βλ. Σ. Τσιτσιγκου, *Θρησκευτικότητα και Επιθυμία, Tremendum*, Αθήνα, 2010, σελ. 36.

Ο Lacan, επεκτείνοντας τη Φροϋδική άποψη, παρουσιάζει, με τρόπο ευρηματικό, το ασυνείδητο να δομείται ως γλώσσα, να διαθέτει μια σειρά μηχανισμών αντίστοιχων με εκείνους που δομούν το δίκτυο των σημαινόντων, προβάλλοντας ως χαρακτηριστικό γνώρισμα την ασυνέχεια, την ανεπάρκεια και την έλλειψη συνοχής ανάμεσα στα δυο αυτά συστήματα. Οι εννοιολογικές διαστάσεις στο έργο τού Freud και του Lacan έχουν κοινά σημεία αναφοράς ως προς την εναγώνια δράση τού ατόμου να καταστήσει γνωστές τις επιθυμίες του και να τις εκπληρώσει.

Φυσικά μια διπλωματική μελέτη δεν θα μπορούσε παρά μόνο ενδεικτικά —παρά συνταγματικά— να ασχοληθεί με αυτό το πολυδιάστατο, πολυπρισματικό και, πολλές φορές, δυσνόητο μεγάλο δημιούργημα του J. Lacan. Η διπλωματική αυτή εργασία ουσιαστικά αποτελεί ένα πρωτόλειο για τη σύσταση μιας πραγματικής Λακανικής Θεολογίας, η οποία, μεταξύ όλων των άλλων, θα μπορούσε να περιλάμβανε λ.χ. και μια συμβολική Γραμματική ή/και Συντακτικό.

Ο Lacan, συμβολοποιώντας και θεωρητικοποιώντας το σύνολο της μέχρι τότε γνωστής ψυχαναλυτικής ανάπτυξης, αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο για τη μετατροπή τής Ψυχανάλυσης σε επιστήμη⁸⁵.

⁸⁵ Προκύπτει ένα σημαντικό ζήτημα σε αυτό το σημείο: Η ψυχανάλυση, ακόμη και αν απο-ταυτοποιηθεί και δεν ενταχθεί σε ένα γενικότερο επιστημολογικό πλαίσιο, έχει και πάλι ευεργετικές συνέπειες για το άτομο και την κοινωνία. Όπως η Λίσσυ Κανελλοπούλου χαρακτηριστικά γράφει: "[...]Ωστόσο, η ψυχανάλυση επιτρέπει να θέσουμε σαφώς το ακόλουθο ζήτημα: πως να ζήσουμε με τους άλλους χωρίς ο καθένας μας να παραιτηθεί από αυτό που είναι και χωρίς, εξαιτίας αυτής της άρνησης, να καταστραφεί το συλλογικό; Είτε το γνωρίζει, είτε όχι, ο καθένας επινοεί μία λύση, από την οποία υποφέρει λίγο ή πολύ, και που είναι το σύμπτωμά του. Το σύμπτωμα μαρτυρεί την ένταση μεταξύ του ενικού (το αμείωτο που είναι ο καθένας) και του κοινωνικού (το «ζούμε μαζί») – ένταση που υποθηκεύει κάποιες φορές τη σχέση μας με τον κόσμο".

Βλ. Λ. Κανελλοπούλου, Φάκελος μαθήματος Κλινικής Ψυχολογίας II, 2019, σελ. 3, στην ηλ. Διεύθυνση: <https://eclass.uoa.gr/courses/PPP490/>

Αποτέλεσε όχι μόνο τον σημαντικότερο ψυχαναλυτή μετά την εποχή του Freud, όχι μόνο έναν οδόσημο για την περαιτέρω εξέταση των ψυχαναλυτικών δομών και των δομών της θρησκευτικότητας, αλλά και κάτι άλλο, ευρύτερο, θετικότερο και νευραλγικότερο. Ο Lacan επηρέασε την ίδια την πορεία της Θεολογίας στην εποχή της πρώιμης μετανεωτερικότητας⁸⁶. Οι θέσεις του Lacan θα αποτελέσουν δείκτη όχι μόνο για την πορεία του αριτιγέννητου κλάδου της Ψυχολογίας της Θρησκείας, αλλά και, ευρύτερα, για την αλλαγή ενός παραδείγματος (paradigm)· ενός παραδείγματος, σύμφωνα με την Κουνιανή (Th. Kuhn) έννοια, το οποίο θα μας οδηγούσε επιτέλους να καταλάβουμε πού κρύβεται ο ίδιος ο Θεός μέσα στις νοητικές δομές του ανθρώπινου ψυχισμού και να επανεξετάσουμε και ίσως να επανερμηνεύσουμε —χωρίς να έχουμε κάποια διάθεση επιστημονισμού ή εκλογίκευσης της πίστης (η οποία προφανώς θα ήταν μάταιη)— τη σχέση μας με τον ίδιο τον Θεό.

Ας κρατήσουμε, κλείνοντας, ότι ο θεός του Lacan δεν είναι νεκρός, αλλά σε μια κατάσταση «αναισθησίας», τ.έ. Σαββατισμού. Ο Lacan επέδειξε ιδιαίτερο σεβασμό στο φαινόμενο της θρησκευτικότητας και ανέπτυξε μια σχεδόν αντι-Φροϋδική ανάγνωση του φαινομένου, στον βαθμό που αναγνώριζε ότι είχε την ικανότητα να σταθεροποιεί, να μεταδίδει και να στερεοποιεί κρίσιμες ιστορίες από το ίδιο το επίπεδο του Συμβολικού. Άλλωστε, ο μεταμοντέρνος του λόγος και η πεποίθησή του ότι ο δρόμος προς την αλήθεια έχει πολλές οδούς, σχεδόν τον ανάγκασαν να χρησιμοποιήσει παραδοσιακά επιχειρήματα σχετικά με το πώς η θρησκεία θα μπορούσε να αποτελέσει ευεργετικό παράγοντα. Αρνείται, εν πολλοίς, τη Φροϋδο-Δαρβινική σκέψη, ότι πρέπει να αποκόψουμε καθετί το θεωρούμενο

⁸⁶ M. Murray, *Jacques Lacan: A critical introduction*, Pluto Press, London, 2016, p. 29.

ως προ-επιστημονικό. Ο Lacan τοποθέτησε τον ψυχαναλυτή στη θέση του μεγάλου Άλλου⁸⁷, καθώς με αυτόν ακριβώς τον τρόπο ομοιάζει με την επιθυμία του αναλυόμενου⁸⁸.

Τέλος, από τη μελέτη μας αυτή ανακύπτει ένα άλλο σημαντικό ερώτημα: Δεδομένου ότι η Ψυχανάλυση ως πρακτική έμελλε να αποτελέσει δημιούργημα στενά συνδεδεμένο με την ιουδαϊκή Παράδοση, λόγω του πολιτισμικού συγκειμένου της ζωής του ιδρυτή της, ταυτόχρονα αποτελεί και μια α-θεϊκή πρακτική, μια πρακτική δηλ. όχι απαραίτητα αθεϊστική, αλλά μια πρακτική που δεν «επιζητά» εμπλοκές με θεολογικά και θρησκευολογικά συμβάντα, και πάντως αποκλεισμένη από το θεολογικό discours. Γιατί ο Lacan επιμένει να επιστρέφει στη θρησκεία; Διότι, για τον Lacan, ο ψυχαναλυτικός λόγος, ο λόγος της Ψυχανάλυσης είναι, αναμφίβολα, χρωματισμένος από αυτό που φαίνεται να απορρίπτει⁸⁹, δηλ. από τη θρησκεία· εκεί, δηλαδή, που βασίζεται η ίδια η αγιότητα, για την οποία ο Lacan κάνει λόγο, και στη βάση της οποίας βρίσκεται αυτό το «παράξενο» (βλ. εκστατικό των Μυστικών) φαινόμενο, που καλείται “jouissance”. Εκεί, με άλλα λόγια, που η ευχαρίστηση, ο πόνος και η δυσφορία δεν έχουν διαφορές και εκεί απ’ όπου αναβλύζει η μοναδικότητα της χριστιανικής αγάπης. Εκεί, πάλι, ακριβώς, που η ευχαρίστηση και η αγάπη για τον Άλλον θα καταλάβουν τον χώρο του χαμένου —όχι

⁸⁷ E.Dylan, *Εισαγωγικό λεξικό της λακανικής ψυχανάλυσης*, μτφρ. Γ. Σταυρακάκη, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2005, σελ.41

⁸⁸ P. Derbyshire, “Lacan and Ethics: The ends of analysis and the production of the subject”, *Origins and Ends of the Mind*, Leuven University Press, Leuven, 2007, p. 92.

⁸⁹ Για τον Lacan, η λέξη αθεϊσμός έχει μια πολύ διαφορετική νοηματοδότηση από αυτό που θα μπορούσε να είχε σε μια αναφορά λ.χ. στην Αριστοτελική θεότητα, όταν πρόκειται για μια σχέση με μια ανώτερη οντότητα. Ο δικός μας αθεϊσμός βρίσκεται σε μια άλλη προοπτική –είναι συνδεδεμένος με αυτήν την πάντα αόριστη πτυχή του ‘Εγώ’ του Άλλου.

φαλλού, αλλά στήθους— τής αγίας Αγάθης τής Σικελίας⁹⁰. Η Αγία Αγάθη της Σικελίας (235-261 μ.Χ.) υπέστη μαστεκτομή απο τον έπαρχο Κουιντινιανό ως αποτέλεσμα της άρνησής της να αποκηρύξει τον Χριστιανισμό, ώστε να γίνει γυναίκα του. Ο Lacan αναφέρεται σε αυτή στο δεύτερο σεμινάριό του. Εδώ χρησιμοποιείται υπό το πρίσμα των σχέσεων μεταξύ του Θεού και της γυναικείας Jouissance, όπως συσχετίστηκαν απο τον Lacan στην όψιμη φάση του. Πράγματι, στο Σεμινάριο του 1972-3, ο Lacan χρησιμοποιεί τον όρο «Θεός» ως μια μεταφορά (métaphore), δηλ. ως την αντικατάσταση ενός σημαίνοντος από ένα άλλο⁹¹, για τον «μεγάλο Άλλο».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

1. Πρωτογενείς.

- Lacan J., *Ο θρίαμβος της θρησκείας & ο Λόγος προς τους Καθολικούς*, μτφρ. Ν. Κατσογιάννη, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2005.
- Lacan J., *Οι τέσσερεις θεμελιακές έννοιες τής Ψυχανάλυσης: Το Σεμινάριο (βιβλίο XI)*, μτφρ. Α. Σκαρπαλέζου, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1982.
- Lacan J., *Το αντίστροφο της Ψυχανάλυσης: Σεμινάριο 17*, μτφρ. Ν. Περγέση, εκδ. Ψυχογίος, Αθήνα, 2014.
- Lacan J., *Encore. Ακόμη, κι άλλο: Σεμινάριο 20*, μτφρ. Β. Σκολίδη, εκδ. Ψυχογίος, Αθήνα, 2019.
- Lacan J., *Seminar of Jacques Lacan (Book 8)*, Polity, Cambridge, 2015.
- Lacan J., "L'instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud", in: J. Lacan, *Écrits*, Paris: Seuil, 1966.
- Lacan J., *Seminar XX: On feminine sexuality, the limits of love and knowledge*, ed. J. A. Miller, Norton, New York, 1972.

⁹⁰ Η Αγία Αγάθη μαρτύρησε κατά τη διακυβέρνηση του Ρωμαϊκού κράτους από τον Δέκιο. Οι τρεις παραλλαγές του συναξαρίου της, μία λατινική και δύο ελληνικές έχουν κοινή πηγή, η οποία ανάγεται στον 6ο μεταχριστιανικό αιώνα.

Βλ. Δ. Λουκάτου, "Αγάθη", *Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαίδεια*, Τ. 1ος, εκδ. Αθ. Μαρτίνου, Αθήνα, 1962, σελ. 89

⁹¹ J. Lacan, "L'instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud", in: J. Lacan, *Écrits*, Paris: Seuil, 1966, p. 164.

- Lacan J., *The Seminar. Book I. Freud's Papers on Technique, 1953-4*, επιμ. J.-A. Miller, transl. by J. Forrester, New York: Norton, Cambridge University Press, 1988.
- Lacan J., "Le stade du miroir comme formateur de la fonction du je", in: J. La-can, *Écrits*, Paris: Seuil, 1949/1966.
- Lacan J., *The Seminar, Book II. The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis, 1954-5*, επιμ. J.-A. Miller, transl. by S. Tomaselli, New York: Norton, Cambridge University Press, 1988.
- Lacan J., "Le séminaire sur 'La lettre volée'", in: J. Lacan, *Écrits*, Paris: Seuil, 1955.

2. Δευτερογενείς.

- Αυγουστίνου, *Εξομολογήσεις*, μτφρ. Φ. Αμπατζοπούλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2010.
- Heidegger M., *Being and Time*, transl. by J. Macquiritie & E. Robinson, London: SCM Press 1927/1962.
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς*, MPG 62, 299-392.

B. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Boliaki E., "Jacques Lacan, Religion and Ethics", *Θεολογία* 76/1 (2005) 187.
- Γέμπτου Ε., *Ιστορία τῆς Τέχνης: Μια επιστημολογική θεώρηση*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2017.
- Chiesa L., "Woman and the Number of God", *Theology after Lacan The Passion for the Real*, James Clarke & Co, Cambridge, 2015.
- Crockett C., "The Triumph of Theology", *Theology after Lacan The Passion for the Real*, James Clarke & Co, Cambridge, 2015.
- Davis C., "Traversing the Theological Fantasy", *Theology after Lacan The Passion for the Real*, James Clarke & Co, Cambridge, 2015.
- Dawkins, *Το εγωιστικό γονίδιο*, μτφρ. Π. Δεληβοριά, Κάτοπτρο, Αθήνα, 2017.
- Derbyshire P., "Lacan and Ethics: The ends of analysis and the production of the subject", *Origins and Ends of the Mind*, Leuven University Press, Leuven, 2007.
- Dethy M., *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση του Lacan*, μτφρ. Ν. Ποταμιανού, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2000.
- Erickson P., *Ιστορία της Ανθρωπολογικής Σκέψης*, μτφρ. Φ. Μπουμπούλη, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2002.
- Erikson E., *Human Strength and the Cycle of Generations*, 1964.
- , *Identity: Youth and Crisis*, 1968.

- , “The Galilean sayings and the sense of Y”, *The Yale Review* 70 (1981) 321-362.
- Evans D., *An introductory dictionary of Lacanian psychoanalysis*, Routledge, 2007, ελλην. μτφρ. Ιω. Σταυρακάκη (Εισαγωγικό Λεξικό τής Λακανικής Ψυχανάλυσης), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.
- Freud S., *Τοτέμ και Ταμπού*, μτφρ. Ν. Μυλωνά, εκδ. Ελληνική Παιδεία, Αθήνα, 2016.
- , *Το Μέλλον μιας Αυταπάτης*, μτφρ. Ν. Μυλωνά, εκδ. Ελληνική Παιδεία, Αθήνα, 2011.
- , *Η Ζωή μου και η Ψυχανάλυση*, μτφρ. Γ. Ραυτόπουλου, εκδ. Δαμιανός, Αθήνα, 1986.
- , *Ο Πολιτισμός ως Πηγή Δυστυχίας*, μτφρ. Ν. Μυλωνά, εκδ. Ελληνική Παιδεία, Αθήνα, 2011.
- , *Ο άνθρωπος Μωυσής και η μονοθεϊστική θρησκεία*, μτφρ. Σ.Σταύρου, Δαμιανός, 1961
- Fromm E., *Ψυχανάλυση και Θρησκεία*, μτφρ. Α. Μακρίδη, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1974.
- Guyer P., *Kant*, μτφρ. Γ. Μαραγκού, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2013.
- Hackett C., “Psychoanalysis and Theology: Jacques Lacan and Paul”, *Journal of Religion and Health* 21/3 (1982) 185.
- Hergenhahn B. R., *Εισαγωγή στην Ιστορία της Ψυχολογίας*, μτφρ. Π. Καζολέα, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 2005.
- Homer S., *Εισαγωγή στον Ζ. Lacan*, μτφρ. Σ. Μαύρη, εκδ. Oposito, Αθήνα, 2017.
- Hurst A., *Derrida vis –a- vis Lacan: Interweaving deconstruction and psychoanalysis*, Forham university press, New York, 2008
- Julien P., *Ο θεός στην ψυχή μας*, μτφρ. Π. Βαρδή, εκδ. Αρμός, Αθήνα, 2009.
- Κανελλοπούλου Λ., Φάκελος μαθήματος Κλινικής Ψυχολογίας II, 2019 <https://eclass.uoa.gr/courses/PPP490/>
- Λέκκα Β., *Ιστορία και Θεωρία τής Ψυχιατρικής*, εκδ. Futura, Αθήνα, 2012.
- Λουκάτου Δ., “Αγάθη”, *Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαίδεια*, Τ. 1ος, εκδ. Αθ. Μαρτίνου, Αθήνα, 1962.
- Miller J.A., *Λακανική Βιολογία*, μτφρ. Β. Σκολίδη, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα, 2004
- Murray M., *Jacques Lacan: A critical introduction*, Pluto Press, London, 2016
- Nasio J.D., *Five Lessons On the Psychoanalytic Theory of Jacques Lacan*, State University of New York press, New York, 1998
- Πελεργρίνη Θ., *Λεξικό τής Φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005.
- Perron R., *Ιστορία της Ψυχανάλυσης*, μτφρ. Ν.Χρηστάκη, εκδ. Δαίδαλος, Αθήνα, 1988.

- Rabate J. M., *Jacques Lacan: Psychoanalysis and the subject of literature*, Palgrave, New York, 2001
- , *The Cambridge companion to Lacan*, Cambridge University Press, New York, 2003
- Reinhard K., “The Subject of Religion and the Ten Commandments”, *Diacritics* 33/2 (2003) 71.
- Τσιτσιγκου Σ. Κ., *Η Ψυχολογία της Θρησκείας στον 21^ο αιώνα*, εκδ. Αρρητον, Αθήνα, 2011.
- *Θρησκευτικότητα και Επιθυμία*, εκδ. Tremendum, Αθήνα, 2010.
- *Ψυχολογία της Θρησκείας*, <https://eclass.uoa.gr/courses/SOCTHEOL137/>
- *Πνευματικότητα: (Θρησκευτοψυχολογική Θεώρηση) με έμφαση στην ανατολική και δυτική Πατερική πνευματικότητα, και με στοιχεία πνευματικής ψυχο-θεραπείας*, εκδ. Tremendum, Αθήνα, χ.χ.
- Vanier A., *Lacan, όσο πιο απλά γίνεται*, μτφρ. Γ. Οικονόμου, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 2000.
- Wulff D., *Psychology of Religion*, εκδ. John Wiley & Sons, Inc, New York, 1997.
- Žižek S., *How to read Lacan*, W. Norton, London, 2006
- , *Looking Away: An Introduction to Jacques Lacan through Popular Culture*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1991.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΒΑΣΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

Jouissance. Οι δύο βασικοί τρόποι με τους οποίους προσέγγισε η Λακανική σκέψη της ποιότητα αυτή της “Jouissance” , είναι αρχικά με το να την χαρακτηρίσει ως μια υπέρβαση της ίδιας της ζωής. Το εννοιολογικό βάθος όμως της Jouissance, χαρακτηρίζεται περισσότερο για κάποια άλλα χαρακτηριστικά του που σχετίζονται πρωτογενώς με την ίδια τη Φροϋδική ψυχανάλυση και την έννοια της «απόλαυσης». Εν ολίγοις, φαίνεται πως η Jouissance αποτελεί μια ιδιαίτερη απόλαυση πέρα από την ίδια την αρχή της απόλαυσης. Απόλαυση που

σχετίζεται με το ίδιο το σύμπτωμα⁹² και παραμένει απρόσμηκτη από άλλα συναισθήματα. Ο Lacan θα γράψει πως ξεκινάει σαν ένα γαργάλημα (sic) και τελειώνει σαν έκρηξη.

Zeigarnik effect. Η συγκεκριμένη θεωρία υποδηλώνει τη τάση των ανθρώπων να θυμούνται καλύτερα έργα που δεν έχουν τελειώσει ή που έχουν διακοπεί στη μέση για ένα χρονικό διάστημα, σε αντίθεση με έργα που έχουν ήδη ολοκληρωθεί. Πρόκειται για ένα ψυχολογικό φαινόμενο που πήρε το όνομα του από τη Ρωσίδα ψυχολόγο Bluma Zeigarnik. Ο Lacan το χρησιμοποίησε ως τέχνασμα, καθώς θεώρησε ότι με αυτόν τον τρόπο, υπήρχε περισσότερο πληροφοριακό περιεχόμενο από τις ασυνείδητες και υφέρπουσες αναμνήσεις και εμπειρίες. Με αυτόν τον τρόπο θεωρούσε πως πλησίαζε στην προφορική διατύπωση μιας ανάμνησης, που θα συνιστούσε τη θεραπεία.

Μπάρα (barre). Η γραμμή που διαχωρίζει το σημαίνον από το σημαινόμενο (signifié) στο Σοσιριανό (Saussure) αλγόριθμο, και η οποία αντιπροσωπεύει την αντίσταση, που είναι εγγενής στη σημασιολογία, και διαπερνιέται μόνο στη μεταφορά. Η μπάρα χρησιμοποιείται στη διαγραφή τού υποκειμένου (το διαγραμμένο υποκείμενο). Με άλλα λόγια, η μπάρα αντιπροσωπεύει τη διαίρεση του υποκειμένου από τη γλώσσα (βλ. ο διαγραμμένος Άλλος ή ο διχασμένος Άλλος).

Ιδανικό Εγώ (το) (Idealich). Όρος που εισήγαγε ο Freud και δηλώνει μια διάσταση της προσωπικότητας απορρέουσα από τον ναρκισσισμό

⁹² D. Evans, *An introductory dictionary of Lacanian psychoanalysis*, Routledge, 2007, p. 93.

(εξιδανίκευση του Εγώ) και των συλλογικών ιδανικών. Σαν ξεχωριστή διάσταση το Ιδανικό του Εγώ αποτελεί ένα μοντέλο με το οποίο το άτομο αναζητεί να συμμορφωθεί. Για τον Lacan το Ιδανικό Εγώ είναι επίσης μια ουσιαστικά ναρκισσιστική διαμόρφωση του εγώ και εντοπίζεται στο στάδιο του καθρέφτη.

Πραγματικό (το) (*the real*). Στη θεωρία του Jacques Lacan, μια από τις κατηγοριοποιήσεις της ψυχικής λειτουργίας, που αποτελεί μία από τις τρεις τάξεις με βάση τις οποίες μπορούν να περιγραφούν όλα τα ψυχικά φαινόμενα. Αντιπροσωπεύει το μη επιδεχόμενο μείωση πλεόνασμα του εξωτερικού κόσμου που αντιστέκεται στη μετατροπή του σε γλώσσα (*συμβολικό*) ή σε χωρική αναπαράσταση (*φανταστικό*). Το πραγματικό θεωρείται εξ ορισμού μη προσβάσιμο, και είναι αδύνατον για το άτομο τόσο να το φανταστεί όσο και να το ενσωματώσει στη συμβολική τάξη.

Στάδιο του καθρέφτη (*mirror stage*). Σύμφωνα με τον Jacques Lacan, στάδιο συγκρότησης του Εγώ που διαρκεί από τον 6ο έως τον 18ο μήνα της ζωής. Σε αυτό το στάδιο το παιδί αναγνωρίζει το είδωλό του στον καθρέφτη ως όμοιό του και ταυτίζεται με αυτή την εικόνα. Αντιπροσωπεύει μια θεμελιακή διάσταση της υποκειμενικότητας. Η προοδευτική κατάκτηση της ταυτότητας από το παιδί εξελίσσεται σε τρία στάδια. Αρχικά το παιδί αντιλαμβάνεται την εικόνα του στον καθρέφτη σαν να έχει πραγματική υπόσταση· στη συνέχεια ανακαλύπτει ότι η εικόνα αυτή αποτελεί ομοίωμα και όχι πραγματικότητα· τέλος αναγνωρίζει στον καθρέφτη την ύπαρξη του δικού του μορφοειδώλου.

Συμβολικό (το) (*the symbolic*). Σύμφωνα με τη θεωρία του Jacques Lacan, μία από τις κατηγοριοποιήσεις της ψυχικής λειτουργίας, που αποτελεί μία από τις τρεις τάξεις με βάση τις οποίες μπορούν να περιγραφούν όλα τα ψυχικά φαινόμενα. Το συμβολικό αναφέρεται στη σφαίρα επιρροής της γλώσσας. Ο κόσμος του παιδιού, ο οποίος έχει ήδη μετατραπεί από τις χωρικές ταυτίσεις του φαντασιακού στο στάδιο του καθρέφτη, συνδέεται τώρα με μια σειρά σημαινόντων που και αυτά συνδέονται μεταξύ τους. Παραμένουν όμως κατάλοιπα του πραγματικού, τα οποία δεν εκφράζονται στον λόγο και αντιστέκονται στην ενσωμάτωσή τους στο συμβολικό. Η συμβολική τάξη είναι πλήρως αυτόνομη και καθοριστική της υποκειμενικότητας, ενώ το φαντασιακό πεδίο των εικόνων και των φαινομένων δεν συνιστά παρά συνέπεια του συμβολικού.

τάξη [β] (*order*). Σύμφωνα με τη θεωρία του Jacques Lacan, μία από τις τρεις θεμελιακές κατηγοριοποιήσεις της ψυχικής λειτουργίας (το φαντασιακό, το συμβολικό και το πραγματικό) που συνδέονται με δομική αλληλεξάρτηση.

Τοπογραφικό μοντέλο (*topography/topographical[model]*).

Μοντέλο της ψυχικής οργάνωσης που πρότεινε ο Sigmund Freud. Υποδιαιρείται σε έναν αριθμό συστημάτων ή περιοχών του ψυχισμού που διακρίνονται από ιδιαίτερα γνωρίσματα και λειτουργίες. Η αρχική πρόταση του Freud έκανε διάκριση ανάμεσα στο ασυνείδητο, το προσυνειδητό και το συνειδητό, ενώ αργότερα προτάθηκε η δομική διάκριση ανάμεσα στο Εκείνο, το Εγώ και το Υπερεγώ.

Φαντασιακό. Μία από τις κατηγοριοποιήσεις της ψυχικής λειτουργίας, που αποτελεί μία από τις τρεις τάξεις με βάση τις οποίες

μπορούν να περιγραφούν όλα τα ψυχικά φαινόμενα. Αντιδιαστέλλεται προς το *συμβολικό* και το *πραγματικό*. Αναφέρεται στη μη γλωσσική διάσταση της ψυχής που διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια του *σταδίου του καθρέφτη*, όπου υπερισχύει η σχέση με την εικόνα του ομοίου, και το αναδυόμενο υποκείμενο είναι σε θέση να διαπιστώνει ότι η εικόνα στον καθρέφτη είναι ο «εαυτός» ο οποίος διαφοροποιείται από τον «άλλο». Αφορά επομένως τη σχέση του υποκειμένου με την εικόνα του σώματός του. Ενέχει επίσης μια γλωσσική διάσταση, καθ' όσον το *σημαινόμενο* και η *σημασία* (signification) συνιστούν τμήμα αυτής της τάξης.

Ψυχανάλυση (*psychoanalysis*). Θεωρία, που αναπτύχθηκε αρχικά από τον Sigmund Freud και ερμηνεύει το σύνολο της φυσιολογικής και παθολογικής ανθρώπινης συμπεριφοράς. Βασικές έννοιες στην Ψυχανάλυση αποτελούν τα *ασυνείδητα κίνητρα* και οι *ενδοψυχικές συγκρούσεις*, ενώ οι βιολογικοί παράγοντες παίζουν σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της συμπεριφοράς. Ψυχοθεραπευτική μέθοδος για την αντιμετώπιση κυρίως των νευρώσεων καθώς και άλλων ψυχικών διαταραχών. Βασική τεχνική της είναι η ελεγχόμενη ερμηνεία των ελεύθερων συνειρμών, των ονείρων, των *παραπραξιών*, της συναισθηματικής μεταβίβασης και της αντίστασης. Στόχος είναι η μείωση ή εξάλειψη των ανεπιθύμητων αποτελεσμάτων των ασυνείδητων συγκρούσεων και η επίτευξη εναισθησίας από τον ασθενή για την προέλευσή τους.

Ψυχογλωσσολογία (*Psycholinguistics*). Η μελέτη των σχέσεων μιας γλώσσας με τα χαρακτηριστικά του ατόμου ή της ομάδας που τη χρησιμοποιεί. Στα αντικείμενα ενασχόλησης της ψυχογλωσσολογίας περιλαμβάνονται επίσης η μελέτη του τρόπου εκμάθησης της

μητρικής γλώσσας σε μια γλωσσική ομάδα, η πραγματολογία, η ψυχολογία της ανάγνωσης, η σχέση γλώσσας και σκέψης, καθώς και η μελέτη της γραμματικής.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ALTHUSSER L., 48, 83
CHARCOT J.M., 15, 84
CLAUDEL P., 29, 83
DALI S., 29, 84
DELEUZE G., 12, 84
ELIOT T.S., 29
ERIKSON E., 42
FREUD S., 3, 4, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 28, 29, 34, 37, 39, 40, 47, 50,
58, 59, 61, 62, 63, 66, 67, 68, 70, 73, 78, 82
FROMM E., 60, 66, 67, 73, 83
GOETHE W., 16, 83
HEIDDEGER M., 36, 84
HELMHOLTZ, 13
JAMES, 13, 14, 47, 49, 55, 72
JOYCE J., 29, 84
JUNG C., 19, 29, 47
KANT I., 9, 10, 73, 83
KLEIN M., 32
LACAN J., 3, 4, 6, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 18, 19, 21, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33,
34, 35, 38,39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57,
58, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 80, 81
LEVI STRAUSS, 83
LEVINAS E., 35
MALEBRANCHE N., 51
MARX K., 10
NITZCHE F., 83

POPPER K., 10, 84
SAUSSURE F., 33, 84
SCHOPENHAUER A., 84
SKINNER B., 13
STALIN J., 84
WATSON J., 13
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, 83
ΚΑΡΤΕΣΙΟΣ, 83
ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ Λ., 77
ΛΕΚΚΑ Β., 75
ΜΑΞΙΜΟΣ Ο., 83
ΤΣΙΤΣΙΓΚΟΣ Σ., 7
ΧΕΓΚΕΛ Φ., 36, 84